

การเมืองไทย*

- บทสนทนา
- ศาสตราจารย์ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช
  - อาจารย์เสน่ห์ จามริก
  - อาจารย์เกษม ศิริสัมพันธ์

เกษม วันนี้ผมคิดว่าจะมาเรียนสนทนากับท่านอาจารย์ โดยมีท่านอาจารย์เสน่ห์ จามริก มาช่วยด้วย ในปัญหาเกี่ยวกับเรื่องการเมืองไทย ก่อนอื่นผมขอเรียนท้าวความเสียก่อนว่า ปัญหาในปัจจุบันในเรื่องการเมืองในบ้านเรา ผมเองก็มีความรู้สึกคล้ายๆ กับเราเดินอยู่ในวงกลม อันที่จริงถ้าเราอาจมองย้อนกลับไปว่าในระยะ 40 ปีที่แล้วมานี้ เราเดินอยู่ในวงกลม คือเราไม่สามารถจะเดินแหวกวงกลมอะไรออกไปได้ เมื่อปี 2475 ถ้าจะมองย้อนกลับไป (ผมเองบังเอิญก็เกิดปี 2475 พอดี) คล้ายกับมีคำมั่นสัญญากันว่าเราจะเป็นประชาธิปไตย แต่ยิ่งนานไปนานไป ผมคิดว่าการปกครองที่เราเรียกว่าประชาธิปไตย หรือการปกครองตามระบอบรัฐสภา หรือการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญก็ตามที่ รู้สึกว่าจะล้มเหลวลงทุกครั้ง ปัญหานี้เราจะแก้ไขอย่างไร ผมจึงจะกราบเรียนปรึกษาท่านอาจารย์ว่าจะมีความคิดเห็นอย่างไรในข้อนี้

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ผมเห็นว่าที่อาจารย์เกษมว่าเป็นวงกลม 40 ปีมาแล้วนี้ออกจะเป็นความจริงครับ และในระหว่างนั้นเราก็ได้มีรัฐธรรมนูญมาหลายฉบับ ซึ่งเราก็นึกว่าจะทำให้บ้านเมืองเป็นประชาธิปไตยขึ้น แต่เอาจริงเข้ารัฐธรรมนูญทุกฉบับนั้นก็ต้องถูกเลิกล้มไป แล้วก็กลับมาสู่การปกครองโดยคณะบุคคลโดยไม่มีรัฐธรรมนูญอย่างที่ทราบกันอยู่ ผมว่าเหตุสำคัญที่เป็นเช่นนี้นับตั้งแต่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองมาสู่ระบอบการปกครองที่เรียกว่าระบอบการปกครองประชาธิปไตยนี้เป็นต้นมา ความประสงค์อันแท้จริงของผู้ที่มีอำนาจในเมืองไทยเรานั้น ท่านอาจจะอ้างว่าท่านต้องการประชาธิปไตย แต่ความจริงแล้ว เมื่อท่านเข้าไปเป็นผู้ปกครองแผ่นดินเอง ท่านต้องการที่จะได้อำนาจการปกครองที่ออกจะเฉียบขาดเหมือนสมัยก่อนๆ ท่านที่เข้ามารับอำนาจการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยนี้เอง ท่านไม่เข้าใจว่าผู้บริหารประเทศในระบอบประชาธิปไตย ควรจะมีฐานะอย่างไร หรือควรมีอำนาจแค่ไหน ท่านถือเอาการ

* ตีพิมพ์ครั้งแรกใน วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 1 เล่มที่ 3 เมษายน พ.ศ. 2515 หน้า 21-50

(จากซ้าย) หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช เสน่ห์ จามริก และเกษม ศิริสัมพันธ์

ปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น
เองเป็นเกณฑ์แห่งความมั่นคงของระบอบ
การปกครอง และเป็นอำนาจที่ท่านควรจะได้รับ
เพื่อทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองตาม
ใจของท่าน ด้วยเหตุนี้เมื่อมีรัฐสภาขึ้น และมี
สถาบันต่างๆ เกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตย
ขึ้น สถาบันเหล่านั้นก็ดูจะเป็นเครื่องขัดขวาง
การใช้อำนาจอย่างเฉียบขาด โดยไม่มีการ
ทักท้วงของท่าน ผู้มีอำนาจนั้นๆ ท่านก็อาจ
จะทนได้ในระยะหนึ่ง พอถึงที่สุดเข้า ความ
อดทนท่านก็หมด ก็ต้องมีการปฏิวัติ รัฐ
ประหาร หรือล้มเลิกรัฐธรรมนูญเพื่อดำเนิน
การปกครองให้ได้อย่างเฉียบขาดและรวดเร็ว
คือหมายความว่า การปกครองที่ไม่มีผู้ใด
ทักท้วง ผมเข้าใจว่านี่แหละเป็นต้นเหตุ
สำคัญที่ทำให้การปกครองระบอบประชาธิปไตย
ของเราถึงวันนี้ถึงขั้นนี้แล้ว ไม่มี
ผลจริงจัง ถ้าจะแก้ก็เห็นจะต้องแก้ที่เหตุ เรา
จะต้องทำความเข้าใจให้เกิดขึ้นใหม่ เราจะต้อง
ยอมรับเอาหลักการของระบอบประชาธิปไตย
เข้ามาไว้ในหัวใจเราจริงๆ เวลานี้เรา
ได้แต่บอกให้ประชาชนเป็นประชาธิปไตย
เรามีแต่ส่งเสริมให้คนอื่นเป็นประชาธิปไตย

แต่ในตัวเราเองนั้น เราไม่เคยส่งเสริมให้ตัว
เราเองเป็นประชาธิปไตย อย่างนี้หมายความว่า
ความถึงคนที่มีอำนาจบริหาร หรือก็มีส่วน
เกี่ยวกับการบริหารประเทศออกจะมีลักษณะ
ทั่วไปดังกล่าวมานี้ พอมีผู้แทนราษฎรแล้ว
เกิดความรำคาญเป็นอย่างยิ่งในการที่มีผู้แทน
คอยทักท้วงหรือคอยซักถาม ทั้งนี้ไม่ได้
หมายความว่าผู้แทนของเราเข้า
มาตรฐานของผู้แทนประเทศอื่นๆ แต่เมื่อ
อะไรเป็นของใหม่ก็ต้องหย่อนในสมรรถ
ภาพ หย่อนในมาตรฐาน ผมเห็นว่าควรเป็น
เรื่องที่จะต้องยอมอดทนมากกว่า แทนที่จะ
ต้องไปล้มเลิกรัฐธรรมนูญ หรือใช้วิธีแก้
ปัญหาอย่างรวบรัดและเด็ดขาดอย่างที่ทำ
กันมาแล้ว

เกษม ในเวลานี้เรามาถึงขั้นที่ว่าเราเลิกล้ม
ไปหมดแล้ว ปัญหาที่ผมอยากจะเรียนถาม
ก็คือว่า ในอนาคตเราจะไปกันในรูปแบบใด
สำหรับท่านอาจารย์ก็เคยมีประสบการณ์
ในทางการเมืองมานานแล้ว คลุกคลีอยู่ในวง
การเมืองทั้งในฝ่ายรัฐสภาก็เคย ในทางฝ่าย
อำนาจบริหารก็เคย และก็มีส่วนร่างรัฐ

รัฐธรรมนูญฉบับที่ต้องเลิกไปนี้ด้วยแล้ว ผมมีความรู้สึกที่ท่านอาจารย์อาจจะต้องมีส่วนเกี่ยวข้องในอนาคตอีก ปัญหาที่มีอยู่ว่าอนาคตเมื่อมันมาถึงอย่างนี้แล้ว และทุกสิ่งทุกอย่างก็มาหยุดและเริ่มต้นในวงกลมนี้ เราจะฝ่าวงกลมนี้ไปอย่างไร ผมขอเรียนถามครับ

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ผมยังมองไม่เห็นครับว่าใครจะมาฝ่าวงกลม ถ้าจะให้ผมพยากรณ์หรือเดาเอาแล้ว ผมว่าในที่สุดก็ต้องมีรัฐธรรมนูญอีกฉบับหนึ่ง แล้วรัฐธรรมนูญนั้นก็จะต้องมีบทบัญญัติเกี่ยวกับสถาบันประชาธิปไตยต่างๆ เช่น ผู้แทนราษฎร มีสภาและอื่นๆ ซึ่งก็หมายความว่าในที่สุดรัฐธรรมนูญฉบับนี้ก็ต้องอยู่ไปได้ไม่นานอีกเช่นเดียวกัน ก็จะต้องมีผู้มาล้มเลิกรัฐธรรมนูญอีก กลับคืนเข้าสู่ภาวะกฏอัยการศึก หรือมีคณะบุคคลปกครองอย่างเฉียบขาดอย่างที่เป็นอย่างอยู่ในปัจจุบันนี้ เหตุที่เป็นเช่นนี้ผมเข้าใจว่า รัฐธรรมนูญของเราทุกฉบับ ตั้งแต่ฉบับ พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา เป็นรัฐธรรมนูญที่เขียนขึ้นมาด้วยความกลัวอะไรอย่างหนึ่งเสมอ เช่นกลัวบุคคลคณะใดหรือกลัวอะไรต่ออะไรบางอย่าง

ยกตัวอย่างเช่น รัฐธรรมนูญฉบับ 2475 ที่พระราชทานในรัชกาลที่ 7 นั้นเป็นรัฐธรรมนูญที่เขียนขึ้นด้วยความกลัวพวกเจ้าเห็นได้ชัด เพราะมีมาตรา 11 กำหนดว่าผู้ที่มีฐานันดรศักดิ์ตั้งแต่หม่อมเจ้าขึ้นไปไม่ให้เข้ามาเกี่ยวข้องกับการเมือง แต่อย่างใดทั้งสิ้น¹ สมัครงเป็นผู้แทนก็ไม่ได้ เป็นรัฐมนตรีก็ไม่ได้ เป็นอะไรไม่ได้หมด

ทีนี้ต่อมาก็ถึงรัฐธรรมนูญฉบับ 2489 อันนี้ผมมีส่วนร่างด้วย เป็นเลขานุการคณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญเลยทีเดียว ฉบับนี้เมื่อร่างเสร็จนำเสนอต่อสภา ออกจะเป็น

ฉบับที่ปราศจากความกลัว นี่ไม่ใช่คุณนะ ก็ร่างกันไปตามสุจริต ไม่ใช่ผมคนเดียวหรอก พอเข้าไปสู่สภาแล้ว ความกลัวก็เกิดขึ้น ความกลัวก็คือว่าในระยะนั้นถึงกำหนดที่ผู้แทนราษฎรประเภทสองตามรัฐธรรมนูญ 2475 ได้ต่ออายุมาแล้ว อีก 10 ปีจะต้องหมดสภาพไป รัฐธรรมนูญฉบับ 2489 ก็ตั้งสภาสูงขึ้นเรียกว่า พฤษภสภา ตั้งสภาสูงขึ้นก็เข้าใจว่าผู้แทนประเภทสอง ซึ่งจะหมดสภาพนั้น จะเข้าไปเป็นสมาชิกสภาสูงความจริงเมื่อเลือกกันแล้วก็เป็นอย่างนั้น แต่อย่างไรก็ตาม ในการพิจารณารัฐธรรมนูญฉบับ 2489 เมื่อเข้าสู่สภานั้น ความกลัวปรากฏออกมาให้เห็นได้ชัดว่า ทางฝ่ายผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้นกลัวผู้แทนราษฎรประเภทหนึ่ง คือประเภทที่ราษฎรเลือกขึ้นมาโดยตรงนั้นจะมาทำร้ายท่าน หรือจะมีอำนาจเหนือท่าน เพราะฉะนั้น รัฐธรรมนูญฉบับ 2489 ก็ได้รับการแปรญัติในสภาให้เปลี่ยนรูปไปจากรูปเดิมตามรูปเดิมนั้นสภาผู้แทนราษฎรเท่านั้นที่มีสิทธิลงมติไม่ไว้วางใจรัฐบาล แล้วถ้าสภาผู้แทนราษฎรไม่ไว้วางใจแล้ว รัฐบาลอยู่ไม่ได้ต้องลาออก รูปเดิมนั้นถูกแปรญัติมาเป็นต้องให้สภาสูงลงมติด้วย ไม่ยอมให้สภาผู้แทนลงมติไม่ไว้วางใจแต่ฝ่ายเดียว มติที่จะใส่รัฐบาลออกได้ก็ต้องเป็นมติทั้งสองสภา นี่ความจริงที่อื่นเขาก็ไม่มี อย่างในอังกฤษเขาไม่มีแน่ มาเกิดขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2489 ก็ต่อเนื่องกันเรื่อยมา

¹ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2475 มาตรา 11 “พระบรมวงศานุวงศ์ตั้งแต่ชั้นหม่อมเจ้า ขึ้นไปโดยกำเนิด หรือโดยแต่งตั้งก็ตามย่อมดำรงอยู่ในฐานะเหนือการเมือง”

“ ... ผมเข้าใจว่านี่แหละเป็นต้นเหตุสำคัญที่ทำให้การปกครองระบอบประชาธิปไตยของเรายิ่งเวียนว้ายตายเกิดอยู่ ไม่มีผลจริงจัง ถ้าจะแก้ก็เห็นจะต้องแก้ที่เหตุ เราจะต้องทำความเข้าใจให้เกิดขึ้นใหม่ เราจะต้องยอมรับเอาหลักการของระบอบประชาธิปไตยเข้ามาไว้ในหัวใจเราจริงๆ เวลานี้เราได้แต่บอกให้ประชาชนเป็นประชาธิปไตย เรามีแต่ส่งเสริมให้คนอื่นเป็นประชาธิปไตย แต่ในตัวเราเองนั้นเราไม่เคยส่งเสริมให้ตัวเราเองเป็นประชาธิปไตย ... ผมเห็นว่าควรเป็นเรื่องที่จะต้องยอมอดทนมากกว่า แทนที่จะต้องล้มเลิกรัฐธรรมนูญหรือใช้วิธีแก้ปัญหาอย่างรวบรัดและเด็ดขาดอย่างที่ทำกันมาแล้ว ... ”

จนถึงทุกวันนี้ ความกลัวมันเกิดขึ้นตอนนั้น พอถึงรัฐธรรมนูญฉบับ 2492 ผมขอข้ามรัฐธรรมนูญได้ดุ่ม²ไป เพราะเหตุที่ผมศึกษาไม่ละเอียด ก็เห็นจะไม่ต้องพูดถึง พอถึงรัฐธรรมนูญฉบับ 2492 ซึ่งมีการสร้างสภาร่างรัฐธรรมนูญขึ้น ในบทของรัฐธรรมนูญนี้ก็มี ความกลัวปรากฏให้เห็นได้ชัด รัฐธรรมนูญฉบับ 2492 เป็นรัฐธรรมนูญที่กลัวทหาร กลัวทหารจะเข้ายึดอำนาจ กลัวทหารจะก่อการรัฐประหาร กลัวทหารจะปฏิวัติ เพราะฉะนั้นจึงได้มีบทบาทในรัฐธรรมนูญฉบับนี้มากมายหลายประการ³ เกี่ยวกับการออกคำสั่งเคลื่อนกำลังของทหาร การประกาศกฎอัยการศึก ได้มีบทบัญญัติผูกมัดไว้มากมายไม่ทำให้ทำได้ง่าย เป็นต้นว่าการย้ายกำลังทหารจะต้องมีพระบรมราชโองการ ผู้บังคับบัญชาทหารจะไปทำเสียฝ่ายเดียวไม่ได้ การประกาศกฎอัยการศึกจะต้องมีเงื่อนไขอย่างนั้นอย่างนี้ ในที่สุดก็แสดงให้เห็นได้ชัดว่ารัฐธรรมนูญฉบับนั้นกลัวทหาร

ต่อมาก็มาถึงรัฐธรรมนูญฉบับที่เพิ่งยกเลิกไป ฉบับ 2511 รัฐธรรมนูญฉบับนี้แสดงให้เห็นชัดว่ามีความกลัวอีก คือกลัว

ผู้แทนราษฎร กลัวว่าผู้แทนราษฎรจะมาแย่งตำแหน่งเป็นรัฐมนตรีกัน แล้วมาก่อความวุ่นวาย ผู้แทนราษฎรประเภทดาวจะเข้ามาโวยวายในที่ประชุมสภา แล้วก็กลัวประการอื่นๆ อีกหลายอย่าง ผลก็คือว่า รัฐธรรมนูญฉบับ 2511 นี้ตัดอำนาจผู้แทนราษฎรไปมาก และโดยเฉพาะอย่างยิ่งไม่

² คือรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย (ฉบับชั่วคราว) ฉบับวันที่ 9 พฤศจิกายน 2490 เป็นรัฐธรรมนูญที่ประกาศใช้หลังการรัฐประหาร ผู้ร่างรัฐธรรมนูญฉบับนั้นอ้างว่าได้ร่างซ่อนไว้ได้ดุ่มก่อนการรัฐประหาร จึงเรียกกันเป็นฉายาว่า “รัฐธรรมนูญได้ดุ่ม”

³ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2492 มาตรา 59 “กำลังทหารเป็นของชาติ อยู่ในบังคับบัญชาสูงสุดของพระมหากษัตริย์ ไม่ขึ้นต่อเอกชน คณะบุคคลหรือพรรคการเมืองใดๆ” มาตรา 60 “กำลังทหารพึงใช้เพื่อการรบหรือการสงคราม หรือเพื่อปราบปรามการจลาจล และจะใช้ได้ก็แต่โดยกระแสพระบรมราชโองการ เว้นแต่ในกรณีที่มีประกาศใช้กฎอัยการศึก”

ยอมให้ผู้แทนราษฎรได้เข้ารับตำแหน่ง การเมืองไม่ว่าจะเป็นรัฐมนตรี หรือแม้แต่ เลขานุการรัฐมนตรี⁴ นี้สรุปแล้วรัฐธรรมนูญของเราทุกฉบับร่างกันขึ้นมาด้วยความกลัว หรือด้วยภยากติทั้งนั้น ก็ของอะไรที่ทำด้วย ภยากติจะดีไม่ได้ ผมเองไม่ใช่ว่าพูดเล่นลั่น ผมเชื่ออย่างนั้นจริงๆ ผมว่าถ้าเราทำอะไร ด้วยความกลัวหรือความไม่ไว้ใจกันแล้ว มันจะให้ เป็นผลสำเร็จเรียบร้อยเป็นที่พอใจ ของทุกฝ่ายไม่ได้ จะต้องมีคนไม่พอใจ อาจ มีอุปสรรค มีการขัดข้องในอนาคต เพราะ ฉะนั้นรัฐธรรมนูญฉบับต่อไปนี้ผมเห็นว่า เราจะต้องทิ้งความกลัวให้หมด และจะต้อง เชื่อกันเองจริงๆ สักทีหนึ่ง นี่ก็จะทำได้ อย่างไรผมก็ยังไม่ทราบ แต่ถ้ายังร่างกัน ด้วยความกลัวอย่างฉบับอื่นๆ ที่ผ่านมาแล้ว ผมเข้าใจว่าก็ต้องยกเลิกกันอีกไปไม่รอด

เสน่ห์ ผมฟังตอนต้นรู้สึกที่อาจารย์พูด ถึงวงกลมที่อาจารย์เกษมอ้างในตอนแรก เป็นทำนองว่าการปกครองที่เราได้ผ่านมา ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 นั้นเป็นวงกลมระหว่างมี กับไม่มีรัฐธรรมนูญ ที่นี้ผมคิดว่าประเด็นมี หรือไม่มีนั้นแตกต่างกันตรงไหน เวลาที่มี รัฐธรรมนูญกับไม่มีรัฐธรรมนูญ เช่น อาจารย์ พูดถึงว่ารัฐธรรมนูญเราสร้างขึ้นด้วยความ กลัว เป็นภยากติ ที่นี้ดูตัวอย่างรัฐธรรมนูญ ที่ล่าที่สุดนี้ฉบับ พ.ศ. 2511 ซึ่งบอกว่าการกลัว ผู้แทน ก็ปรากฏว่ารัฐธรรมนูญฉบับนั้น ผู้แทนความจริงไม่มีอำนาจควบคุมรัฐบาล ที่แท้จริงอะไรเลย แต่แล้วก็อดที่จะมีปฏิวัติ ซึ่งทำให้ไม่มีรัฐธรรมนูญจนได้ ถ้าจะกลัว ผู้แทน กล่าวคือกลัวคนอื่น หรือองค์ภายนอก หรืออำนาจภายนอก คือสภาผู้แทนจะเป็น ผู้ที่มาควบคุมอำนาจ แต่แล้วรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2511 ก็ไม่ได้ให้อำนาจในการควบคุม รัฐบาลอย่างแท้จริง ผมดูไปแล้ว วงกลมอันนี้

ผมจับประเด็นไม่ได้ว่าความกลัวนั้นสะท้อน ถึงอะไร ผมรู้สึกว่าเราพูดถึงรัฐธรรมนูญที่ เปลี่ยนแปลงมาและเลิกล้มไปอะไรนี้ ก็ เพราะสาเหตุที่ทหาร ทหารเป็นคนทำให้มี รัฐธรรมนูญหรือไม่มีก็ได้ แต่ผมใคร่จะมอง ให้กว้างกว่านี้ ผมอยากจะดูว่าอำนาจของ ทหารในสังคมไทยนี้สะท้อนถึงอำนาจของ สังคมราชการในระบบสังคมไทย การใช้ อำนาจของทหารทุกยุคทุกสมัย รวมทั้ง พฤติการณ์ที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่าง พวกข้าราชการ กับสภาผู้แทนในระหว่างที่มี รัฐธรรมนูญ ผมมีความรู้สึกที่เดียวว่าสังคม ราชการนี้กลัวและเบียดเบียนต่อการควบคุม เพราะฉะนั้น ถึงแม้จะไม่ได้มีส่วนในการ ปฏิวัติรัฐประหารอย่างแท้จริง แต่ในส่วน ลึกนั้นผมรู้สึกว่าสังคมราชการนั้นก็ เป็น อันหนึ่งอันเดียวกัน หรือมีความเห็นพ้องกับ การที่จะใช้อำนาจของทหารในการที่จะให้มี รัฐธรรมนูญหรือไม่มีรัฐธรรมนูญ ฉะนั้น ผม จึงคิดว่ารัฐธรรมนูญที่แสดงถึงความกลัว อะไรนี้ อันที่จริงสะท้อนถึงความกลัวของ สังคมราชการนั่นเองเป็นพื้นฐานที่สำคัญ ที่สุด พฤติการณ์ต่างๆ ที่เป็นมาตั้งแต่ พ.ศ. 2475 สะท้อนให้เห็นอยู่อย่างหนึ่งว่า สังคม ราชการนั้นยังมีความรู้สึกว่ายู่ในโลกของ ตัวเอง ทั้งๆ ที่สภาพบ้านเมืองเปลี่ยนแปลง ไปมากแล้ว คือหมายความว่าแม้แต่ความ เบียดเบียนหรือไม่สามารถจะอดทนต่อคำ วิพากษ์วิจารณ์ หรือการควบคุมจากภายนอกได้ ถึงแม้ว่าในรัฐธรรมนูญปี 2511 สภาจะไม่มีอำนาจควบคุมรัฐบาลอย่างแท้

⁴ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2511 มาตรา 139 "รัฐมนตรีจะเป็นสมาชิกวุฒิสภา หรือสภาผู้แทนในขณะเดียวกันมิได้"

จริง แต่เสียงที่ควบคุมคือเสียงวิพากษ์วิจารณ์ ซึ่งทำให้ทางราชการมีความรู้สึกว่าอยู่ภายใต้การควบคุมชนิดที่ไม่สามารถจะอดทนได้ ผมเห็นอย่างนี้ ผมคิดว่าความกลัวอันนี้เป็นความกลัวของสังคมาธิการฝ่ายเดียวมากกว่า トラบใจที่สังคมาธิการยังไม่สามารถที่จะฝ่าวงกลมอันนี้ คือขจัดความกลัวระหว่างสังคมาธิการกับสังคมภายนอก ซึ่งความจริงอยู่ในสังคมเดียวกัน แต่เรามีความรู้สึกคล้ายๆ กับว่าต่างคนต่างอยู่เป็นสังคมที่แยกจากกัน อันนี้ทำให้ผมรู้สึกหนักใจมาก เพราะถ้าหากว่าสังคมาธิการยังมีทัศนคติที่แยกตัวเองจากสังคมส่วนใหญ่แล้วนี้ ผมกลัวเหลือเกินว่ามันทำให้เกิดช่องว่าง ผมคิดว่าตั้งแต่ พ.ศ. 2475 สภาวะในทางสังคมเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไปมากมายเหลือเกิน ถึงแม้ว่าวงกลมในทางการเมืองจะไม่เปลี่ยนไปมากนักอย่างที่ท่านอาจารย์กับอาจารย์เกษมได้พูดมาแล้วในตอนต้น แต่ผมคิดว่าสิ่งหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นในการเปลี่ยนแปลงมาก คือการพัฒนาสังคมเศรษฐกิจซึ่งก่อให้เกิดคนกลุ่มใหม่ โดยเฉพาะในยุคของอุตสาหกรรม คนกลุ่มใหม่ในวงการธุรกิจ ในทางการเงิน ในทางอุตสาหกรรมนี้เป็นชนกลุ่ม ซึ่งอยู่ในฐานะที่ได้เปรียบในสภาวะของการเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองในยุคใหม่ ที่นี้ผมจับดูความกลัวของสังคมาธิการ ซึ่งยังเป็นสังคมที่ยังรักษาอำนาจ และอีกสังคมหนึ่งที่เกิดขึ้นใหม่ จะเป็นคนต่างด้าว หรือคนไทยก็แล้วแต่ แต่เป็นสังคมที่สามารถจะแสวงหาผลประโยชน์ได้ด้วยอาศัยอำนาจของราชการ ที่นี้ผมเห็นว่าสังคมาธิการถ้าอยู่อย่างนี้ต่อไปจะกลายเป็นสังคมาธิการซึ่งกำลังมีผลประโยชน์ที่รวมอยู่กับคนกลุ่มใหม่นี้มากขึ้นๆ เพราะฉะนั้นบ้านเมืองยิ่งพัฒนาในทางเศรษฐกิจไปมากเท่าไร ผมก็รู้สึกว่

สัมพันธ์ภาพระหว่างสังคมาธิการกับสังคมธุรกิจ การเงิน และการอุตสาหกรรมที่มีอยู่ร่วมกันมากขึ้นๆ จะยิ่งกลายเป็นพลังจุดให้สังคมาธิการนี้ห่างไปจากสังคมส่วนใหญ่ซึ่งเป็นสังคมชนบท ผมมองดูว่ารัฐธรรมนูญทุกฉบับตั้งแต่ พ.ศ. 2475 สะท้อนถึงความกลัวเป็นพื้นฐานในสังคมไทย คือความกลัวของสังคมาธิการ และความกลัวอย่างนี้ถ้าเป็นอยู่ต่อไปจะยิ่งสร้างช่องว่างในสังคมมากขึ้น แล้วการผูกขาดอำนาจถ้ายังมีมากเท่าไร ก็หมายความว่าช่องว่างจะยิ่งมีมากขึ้นเท่านั้น อันนี้ผมมีความรู้สึกกลัวเหลือเกิน แล้วก็ได้เห็นความพยายามของรัฐธรรมนูญบางฉบับ อย่างฉบับ พ.ศ. 2492 ผมคิดอย่างหนึ่งว่าเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญฉบับนี้พยายามที่จะขบปัญหาอันนี้แต่ขบไม่แตก คือพยายามที่จะไม่ให้ข้าราชการมีผลประโยชน์เกี่ยวข้องกับการค้า⁵ แต่ข้อนี้ไม่เคยได้รับรู้รับรองจากคนที่มีความอำนาจ ผมคิดว่ารัฐธรรมนูญทั้งสองฉบับนี้จะฉบับที่ดีปัญหามูลฐานของสังคมไทยเรา จะคล้ายๆ จะเป็นฉบับที่คาดการณ์การเปลี่ยนแปลงในสภาวะสังคมเศรษฐกิจเหมือนกันไปใน 10-20 ปีข้างหน้าว่า สังคมคนรุ่นใหม่จะเกิดขึ้นมาอย่างไรบ้าง และสังคมาธิการจะมีแนวโน้มที่จะมีผลประโยชน์ร่วมกับสังคมของคนกลุ่มใหม่ ผมอยากจะเรียกชนกลุ่มใหม่นะครับ และอยากจะกระซิบการสนทนาว่าปัญหาวงกลมนี้อยู่ที่ตรงนี้ใช่ไหมครับ คือความกลัวของทางราชการที่นอกเหนือไปจากความกลัวจากการควบคุมภายนอก แล้วก็ยังกลัวที่จะถูกลิดรอนการติดต่อกับสังคมาทางธุรกิจ

⁵ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2492 มาตรา 80 และ 143

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ผมเห็นด้วยกับอาจารย์
เสนอห์ทุกประการ ความจริง อาจารย์เสนอห์
พูดเก่งกว่าผม คือพูดได้หัวข้อขึ้นมาว่าคือ
อะไรกันแน่ ตอนแรก ความคิดของผมก็รู้
แต่เรื่องความกลัว แต่รู้สึกยังกระจัดกระจาย
อยู่ ผมเห็นด้วยที่เรารวบรวมมาได้ว่าเป็น
ความกลัวของสังคมาธิการ นี่เห็นจะถูก
ต้องอย่างแน่นอน ที่เป็นเช่นนี้เพราะ
ราชการเมืองไทยมีเดชมี่อำนาจมากมาย
เหลือเกิน แม้แต่คนที่เข้ามาเป็นรัฐมนตรี
โดยที่ไม่เคยเป็นข้าราชการมาก่อน อย่าง
ผู้แทนราษฎรที่ราษฎรเลือกมานี้ เมื่อเข้า
มาเป็นรัฐมนตรีแล้วจะถูกสังคมาธิการ
ครอบงำทันที และเมื่อไปนั่งตามกระทรวง
จะทำงานเหมือนกับว่าเป็นข้าราชการคน
หนึ่ง รักษาผลประโยชน์ของทางราชการ
แล้วเกิดมีความกลัวของสังคมาธิการขึ้น
มาเช่นเดียวกับข้าราชการทั่วไป ในที่นี้ผม
อยากจะพูดแต่ก็นอกประเด็นไปสักหน่อย
แต่ก็อยากจะพูดไว้เป็นหลักฐานว่าสังค
มาธิการนี้ความจริงก็แบ่งเป็นพลเรือน เป็น
ทหารที่เรียกได้ว่าเป็น pressure group ของ
เมืองไทย เป็นกลุ่มที่มีอำนาจที่จะบันดาล
การให้เป็นไปได้จริงจึ่งนั้นก็คือทหารเท่านั้น
พลเรือนมีทั้งสติปัญญา มีประสบการณ์ มี
ความรู้ความเชี่ยวชาญต่างๆ นานาในการงาน
ราชการมาก แต่ว่าจะเป็นเพราะเหตุใดก็ตาม
พลเรือนไม่ยอมตั้งตนให้เป็นผู้สามารถ
บันดาลการได้ อาศัยมือทหารบันดาลการ
ตลอดมา เพราะฉะนั้นก็เกิดเป็นสังคมาธิการ
ซึ่งในขณะนี้เราเกือบจะเรียกได้ว่าไม่ต้อง
แยกว่าทหารหรือเป็นพลเรือน ทหารนั้นแหละ
เป็นผู้ถืออาวุธสำหรับระบบราชการหรือ
สังคมาธิการสามารถที่จะบันดาลให้เป็น
ไปได้ตามใจของสังคมาธิการ แล้วสังค
มาธิการก็เกิดความเบื่อหน่าย ขาดการ
อดทนต่อการวิพากษ์วิจารณ์ในการถูก

ตำหนิหรือทักท้วง จริงอย่างที่อาจารย์เสนอห์
ว่าทุกอย่าง นี่เป็นต้นเหตุสำคัญ ที่นี้มาถึง
เรื่องกลุ่มที่จะเกิดขึ้นใหม่ หรือได้เกิดขึ้น
แล้วในเรื่องของการพัฒนาของบ้านเมือง
คือพวกสังคมธุรกิจการเงิน สังคมอุตสาหกรรม
สังคมเหล่านี้เกิดขึ้นแล้วจริง ที่
อาจารย์เสนอห์อ้างว่ารัฐธรรมนูญฉบับ 2489
กับ 2492 จับปัญหาถูกนั้นก็จริง
แต่ที่ผมไม่นึกกว่าจะเป็นเจตนาของผู้ร่าง
รัฐธรรมนูญในขณะนั้น ในการที่จะวางขอบ
เขตหรือวางข้อห้ามไว้ ไม่ให้ผู้มีอำนาจทาง
การเมืองไปเกี่ยวข้องกับการค้า ท่านคิดเอา
ง่ายๆ ว่าท่านไม่อยากจะสร้างความรำรวย
ให้แก่ตัวบุคคลด้วยอำนาจทางการเมือง
เท่านั้นเอง เห็นจะไม่คิดไกลมาถึงว่าจะมีชน
กลุ่มใหม่เกิดขึ้น แต่ความจริงมันเกิดขึ้นแล้ว
แล้วก็เป็นเรื่องแปลกประหลาดที่ชนกลุ่มใหม่
ที่เกิดขึ้นนี้ความจริงมีอำนาจของตนเองอย่าง
มากมาย เพราะมีทั้งกำลังปัญญา กำลังทรัพย์
และความรอบรู้ต่างๆ ที่แปลกประหลาดที่
สุดก็คือว่าชนกลุ่มใหม่ที่เกิดขึ้นใหม่นี้ไม่
พยายามที่จะทำตัวให้เป็น pressure group
คือกลุ่มชนที่จะบันดาลการให้เป็นไปได้
ภายในบ้านเมืองของตัวเอง แม้แต่เพื่อประโยชน์
ของตัวเองก็ตามที่ ชนกลุ่มนี้ก็เหมือนกับ
ข้าราชการพลเรือนที่ไปอาศัยทหารอีก
นั่นแหละ คือ ให้ทหารเป็น pressure group
สำหรับตน เมื่อต้องการอะไรก็เข้าหาทหาร
ให้บันดาลการให้เป็นไปสำหรับตน จะ
เห็นได้ว่าข้าราชการผู้ใหญ่ของฝ่ายทหาร
เวลานี้ก็ได้รับคำเชิญจากบริษัท ธนาคาร
และงานอุตสาหกรรมต่างๆ ให้เป็นกรรมการ
เป็นประธานกรรมการมากมายหลายท่าน
ซึ่งท่านก็คงไม่มีเวลาไปทำอะไรให้ได้จริงจึ่ง
อะไรในด้านนี้ แต่ทว่าตราบใดท่านยังมีชื่อ
เป็นกรรมการหรือเป็นประธานกรรมการอยู่
ท่านมีอำนาจที่จะสนับสนุนกลุ่มอุตสาหกรรม

“ ... อย่างการก่อการร้ายนั้น ผมเชื่อว่ามีส่วนทั้งพวกสนับสนุนมีอุดมการณ์ ลัทธิคอมมิวนิสต์อาจเข้ามาแน่นอน อันนี้เป็นของที่ปฏิเสธไม่ได้ แต่ผมว่า เนื้อแท้ปัญหาที่ลึกลงไปนั้นอยู่ที่ว่าความระส่ำระสายในชนบทเกิดขึ้นเนื่องจาก การที่ผลประโยชน์ของชนบทไม่มีอะไรที่จะต่อรองได้เลย และฝ่ายชนบท ก็ตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบ เป็นฝ่ายที่ไม่ได้รับความยุติธรรมที่สุด ... ”

กลุ่มการเงินและกลุ่มธุรกิจให้เกิดการที่จะ เป็นไปตามใจได้

ผมเห็นด้วยกับอาจารย์เสน่ห์ว่า สถาน การณ์เช่นนี้เป็นเรื่องที่น่าวิตกอย่างยิ่ง เพราะ ว่าแต่ก่อนนี้เป็นเพียงข้าราชการกับประชาชน ชาวไร่ชาวนาเท่านั้นที่ห่างไกลกันอยู่ เดี่ยวนี้กลุ่มที่เกิดขึ้นมาใหม่ก็ไม่อยู่กับ ประชาชน แต่ไปเข้ากับกลุ่มข้าราชการ คือ เอาเงิน เอาปัญญา เอาความรู้ในทางการเงิน การคลัง ธุรกิจ การอุตสาหกรรม ไปให้กับ กลุ่มราชการ แล้วความห่างไกลกับประชาชน ทั่วไปก็จะเกิดขึ้นอีก วงกลมนั้นทำให้เกิด ช่องว่างอย่างที่อาจารย์เสน่ห์ว่า ทางแก้อาจ เป็นอย่างไรนั้น ผมก็ไม่ทราบ ผมยังนึกไม่ ออก เพราะเหตุว่าแต่ก่อนนี้ตั้งกลุ่มกันขึ้น มาเป็นสังคมนิติการ ตามศัพท์ของอาจารย์ เสน่ห์ แล้วก็ทำอะไรต่างๆ เพื่อจะตัดความ รำคาญ เพราะเหตุว่าอดทนไม่ได้ในการ บริหารงานที่จะมีคนมาดำเนินคดีกันทั่วๆ แต่เวลานี้ผลประโยชน์มาเกี่ยวข้องเข้าด้วย แล้ว สตางค์มันเกิดขึ้นแล้วมองเห็นทางแล้ว ว่าจะมีทางร่ำรวยได้มาก ที่จะไปตัดวงกลมนี้ ผมก็ยังมองไม่เห็นว่าเป็นผู้ทำได้ ที่พูดอย่างนี้ก็รู้สึกว่ามันหวัง แต่ก็ไม่รู้จะ ทำอย่างไร ขณะนี้ผมยังนึกไม่ออกครับ

เกษม ผมรู้สึกว่าอยากจะขอต่อหรือจะดึง จากที่ท่านอาจารย์เสน่ห์พูด ที่ท่านอาจารย์

เสน่ห์พูดนั้นผมเห็นด้วยในหลักการ แต่ผม ว่าท่านอาจารย์เสน่ห์พูดยังกำกวมอยู่ คือ ในส่วนหนึ่งอาจารย์เสน่ห์พูดว่าจะมีกลุ่ม ใหม่ขึ้น ที่ท่านอาจารย์ศีกฤทธิ์ใช้คำว่ากลุ่ม อุตสาหกรรม กลุ่มการเงิน กลุ่มธุรกิจ ซึ่ง ก็มาในรูปแบบที่จะเอาตัวเองเข้าผสมกลมกลืน กับกลุ่มสังคมนิติการของอาจารย์เสน่ห์ ที่นี้ที่ผมเห็นว่ากลุ่มที่สำคัญ ซึ่งท่านอาจารย์ เสน่ห์กล่าวอยู่ แต่รู้สึกจะไม่แน่น อันนี้ที่ผม รู้สึกเป็นห่วงมากคือกลุ่ม ซึ่งอยู่ในชนบท เป็นคนส่วนใหญ่ คนส่วนนี้ไม่อยู่ในสถานะ หรือยังไม่พร้อม หรือจะเป็นอะไรก็ตามที่ ไม่สามารถที่จะรวมกลุ่มเพื่อต่อรองอะไร ได้เลย เมื่อต่อรองไม่ได้ก็ลำบาก อันนี้ก็จะ เกิดช่องว่างขึ้นระหว่างสังคมนิติการและ สังคมธุรกิจ กับสังคมชนบท และความระส่ำ ระสายในชนบทจะทวีมากขึ้น ผมมองดู อย่างการก่อการร้ายนั้น ผมเชื่อว่ามีส่วนทั้ง พวกสนับสนุน มีอุดมการณ์ลัทธิคอมมิวนิสต์ อาจเข้ามาแน่นอน อันนี้เป็นของที่ปฏิเสธ ไม่ได้ แต่ผมว่าเนื้อแท้ปัญหาที่ลึกลงไปนั้น อยู่ที่ว่าความระส่ำระสายในชนบทเกิดขึ้น เนื่องจาก การที่ผลประโยชน์ของชนบท ไม่มี อะไรที่จะต่อรองได้เลย และฝ่ายชนบทก็ตก อยู่ในฐานะเสียเปรียบ เป็นฝ่ายที่ไม่ได้รับ ความยุติธรรมที่สุด เพราะฉะนั้น ความระส่ำ ระสายก็ย่อมต้องเกิดขึ้น และประสบการณ์ อย่างนี้เราก็เห็นกันอยู่ในหลายประเทศใน

เอเชีย ผมเห็นว่านี่แหละมันจะเร่งร้อนกันมากขึ้นทุกที และเราจะแก้อย่างไร แน่แหละครับก็จะต้องการปราบปรามในส่วนหนึ่ง แต่ในด้านของการสร้าง ในการที่จะแก้ปัญหาในอนาคตจะทำอย่างไร ชนบทจะทำอย่างไร ในรูปชีวิตทางการเมืองของสังคมไทยต่อไปนี้ ที่จะบรรเทาให้เกิดความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสังคม ไม่ใช่ห่างกัน ไม่ใช่เป็นช่องว่างอย่างที่ท่านอาจารย์เสนอแนะว่า ผมรู้สึกว่าเป็นปัญหา ผมไม่ทราบที่ท่านอาจารย์ศึกษาวิธีจะตอบก่อน หรือท่านอาจารย์เสนอแนะจะมีอะไรกล่าว

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ผมยอมรับครับว่านี่แหละเป็นปัญหาใหญ่จริงๆ มีช่องว่างอย่างนี้สำหรับที่ท่านอาจารย์เกษมว่าคนในชนบทที่ไม่สามารถจะรวมกลุ่มกันได้นั้น เกิดความรู้สึกว่าไม่ได้รับความเป็นธรรม เกิดความเดือดร้อน เสียผลประโยชน์อะไรนั้น ผมรู้สึกว่านั่นก็เป็นความจริง แต่ว่าคนในชนบทจะรู้สึกเช่นนั้นแค่ไหนหรืออย่างไร ผมไม่ทราบ เพราะเหตุว่าคนในชนบทนั้นคุ้นเคยต่อการเสียประโยชน์ คุ้นเคยต่อความไม่เป็นธรรมมาเป็นเวลาช้านานแล้ว แต่ถ้าจะให้ผมพูดแล้วผมรู้สึกว่าความต้องการอันยิ่งใหญ่ของคนในชนบทเวลานี้นั้น คือความอยากมีกลุ่ม แต่ไม่รู้จะตั้งกลุ่มอย่างไร ไม่รู้ว่ากลุ่มนั้นอยู่ที่ไหน ไม่รู้ว่าอะไรเป็นกลุ่ม ถ้าจะพูดภาษาอังกฤษนั้นก็ว่าขาด sense of belonging คือไม่รู้ว่าเป็นของใคร ไม่รู้ว่าตนเป็นพวกใคร ปัญหาที่มีอยู่อย่างนี้ เพราะฉะนั้นทุกวันนี้ที่เราอยู่กันได้อย่างสันติสุขพอสมควร ผมว่าจะต้องยกให้สถาบันพระมหากษัตริย์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกเยี่ยมประชาชนทุกจังหวัดอย่างที่ทรงกระทำอยู่เสมอมา นั้นทำให้เกิด sense of belonging ขึ้นในชนบท

ซึ่งไม่สามารถจะรวมกลุ่มได้ แล้วไม่รู้ว่าจะอะไรเป็นอะไร ประโยชน์ก็ไม่ได้คิดถึงมากมาย และความไม่เป็นธรรมที่ไม่ได้รับก็ถือว่าเป็นเรื่องเฉพาะตัว สมมุติว่าคนคนหนึ่งไม่ได้รับความเป็นธรรม คนอื่นเขาไม่ได้เดือดร้อน เขาก็บ่นๆ ว่าๆ กันไป แต่ว่าไม่เดือดร้อนจริงจัง เดือดร้อนเฉพาะคนไม่ได้รับความเป็นธรรมเท่านั้น แต่การขาดความรู้สึกว่าเป็นของใครหรืออยู่กับใคร หรือมีใครเป็นห่วงเป็นใยอะไรนี่ที่เป็นปัญหาทุกวันนี้ในบ้านเมือง ขณะนี้ก็ยังมียุทธศาสตร์ที่เขารู้สึกว่ายังมีความห่วงใยในตัวเขาและมีความปรารถนาดีต่อตัวเขา แต่ว่าต่อไปจะเป็นอย่างไรผมก็พยากรณ์ไม่ได้ ความรู้สึกนี้มันอาจจะงอกเงยมากขึ้นจนในที่สุดสถาบันพระมหากษัตริย์ก็อาจจะเหลือแรงที่จะทำอะไรให้เกิดขึ้นได้ ถ้าเราไม่แก้ไขทางอื่นประกอบไปด้วย ผมรู้สึกวิตกอย่างนี้ อาจารย์เสนอแนะว่าอย่างไรครับ

เสนอ ผมว่าความผูกพันหรือ sense of belonging ที่อาจารย์พูดถึงนั้นมันจะต้องผสมผสานด้วยผลประโยชน์ที่ควรจะได้รับ คือผมเห็นด้วยครับว่าคนในชนบทอยู่ด้วยความเคยชิน ความรู้สึกเป็นธรรมและไม่เป็นธรรมที่เราพูดถึงนี้บางคนในชนบทอาจไม่รู้สึกเลยก็ได้ นี่เป็นปัญหาของโลกสมัยใหม่ แต่ทว่าสังคมไทยไม่ใช่เป็นสังคมที่อยู่โดดเดี่ยวในโลก สังคมไทยได้ประสบการณ์ ได้รู้ได้เห็นเกี่ยวกับสังคมภายนอก รวมทั้งพลังจากสังคมภายนอก ก็มีด้วยลักษณะแทรกซ้อน เราจะเรียกว่าผู้ก่อการร้ายหรืออะไรก็แล้วแต่ แต่ทว่าพลังอิทธิพลความคิดความอ่านจากภายนอกมันสร้างความตื่นตัวได้เหมือนกัน แล้วทุกวันนี้การคมนาคมและสื่อสารมวลชนดีขึ้นๆ อย่างนี้หมายความว่าคนในชนบทก็จะมีโอกาสที่จะ

ได้รับรู้ความเป็นไปในเมืองเกี่ยวกับการบ้าน การเมืองมากขึ้น เพราะฉะนั้นผมจึงคิดว่า โลกของชนบทไทยอาจจะไม่อยู่ด้วยความ เคยชินตลอดไป จะเกิดความตื่นตัวมีความหวังที่เปรียบเทียบกับสภาวะที่เป็นไปอย่าง ในกรุงเทพฯ หรือในเมืองอื่นๆ และยังเห็น ความระส่ำระสายอย่างเช่น ปัญหาการไม่มี งานทำ คนที่มาจากชนบทที่เข้ามาหางาน ทำในกรุงเทพฯ เหล่านี้ เป็นต้น ผมจึงคิดว่า คนในชนบทก็ย่อมจะมีโอกาสได้รู้ได้เห็น อะไรมากมายเหมือนกัน ความผูกพันกับ สถาบันพระมหากษัตริย์อย่างที่ท่านอาจารย์ พูดถึง ผมคิดว่าจะปล่อยให้ไปอย่างนั้น แต่ด้านเดียวก็ไม่ได้เหมือนกัน เพราะว่าผล ประโยชน์ที่แท้จริงเป็นสิ่งที่ยั่งยืนของไทยเอง จะต้องแก้ ผมพูดถึงปัญหาเหล่านี้ ถึงสภาวะ การเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในทางสังคมและ เศรษฐกิจ รวมทั้งปัญหาความกลัวของสังคม ราชการ ก็เพื่อช่วยให้มองปัญหาในลักษณะ ที่อาจผ่าวงกลมไปได้เหมือนกัน เพราะว่า ในการจะผ่าวงกลมนั้นมันอาศัยปัจจัย สองประการ ประการหนึ่งอาจารย์พูดใน ตอนต้นที่ว่า ไม่ทราบจะผ่าไปได้อย่างไร ผม เข้าใจ หมายถึงว่าจะมีพลังอะไรที่จะมาผ่า ซึ่งผมเองก็ยังมองไม่เห็น แต่ทว่าก่อนที่จะมี พลังอะไรมาผ่าวงกลมในทางการเมืองออกไปนี้ ผมคิดว่าเราช่วยกันมองปัญหา เรารู้ว่า จะผ่าจากทางไหน อย่างที่ผมคิดว่ามันอาจ ก่อให้เกิดพลังได้เหมือนกัน เพราะว่าอย่าง น้อยที่สุดก็ก่อให้เกิดความรู้สึกความคิดให้ เห็นว่าปัญหาที่แท้จริง มันอยู่ตรงไหนบ้าง เพราะฉะนั้นถ้าสำรวจดูปัญหาพวกนี้แล้ว เราจะมามองเพียงปัญหารัฐธรรมนูญอย่าง กับเรื่องที่จะให้มีสองสภา หรือจะให้ มีสภาเดียว หรืออะไรอย่างนี้ ผมคิดว่าเราจะ ไม่มีวันผ่าวงกลมได้เป็นอันขาด ถ้าหากเรา มองข้ามปัญหาที่ผมได้เรียนมาข้างต้น คือ

ปัญหาความเป็นธรรมในทางสังคมและ เศรษฐกิจ เพราะว่ายิ่งปล่อยให้เหตุการณ์ เป็นไปตามธรรมชาติของมันอย่างนี้โดยที่ ไม่มีการแก้ไขปัญหาขั้นมูลฐานแล้ว ช่องว่าง หรือความห่างเหินภายในทางสังคมมันจะ เป็นอันตรายยิ่งๆ ขึ้นไปในอนาคต ซึ่งผมคิด ว่าอาจเป็นอนาคตที่ไม่ไกลนัก เพราะปัญหา เรื่องเงินเรื่องทอง เรื่องผลประโยชน์จะยิ่งมี ความสำคัญมากขึ้น เพราะฉะนั้นผมจึงไม่ อยากจะทิ้งปัญหาที่ว่านี่อยู่ที่ความเคยชิน หรืออะไรอย่างเดียว อยากจะคิดว่าถ้าหาก จะมีการร่างรัฐธรรมนูญกันใหม่ ซึ่งใจผมไม่ ค่อยจะเชื่อนักว่าลำพังรัฐธรรมนูญจะแก้ อะไรได้ แต่ถ้าอาจารย์จะมองที่รัฐธรรมนูญ พุตกันเป็นปัญหาว่า รัฐธรรมนูญที่จะสร้าง ขึ้นมาใหม่นี้ควรมีลักษณะอย่างไร ผมคิด ว่าอย่างน้อยที่สุด ผู้ร่างควรจะต้องมองดูปัญหา อย่างนี้ ไม่ใช่มองดูย้อนเปรียบเทียบกับท ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475 จนถึงปัจจุบันและ พยายามยกย้ายถ่ายเท ซึ่งผมคิดว่าจะไม่มี วันผ่าวงกลมได้เด็ดขาด แต่มีปัญหาคณะ บุคคลที่ร่างรัฐธรรมนูญนั้นจะมีปัญหา หรือ ความสมัครใจที่จะมองปัญหาให้เกินไปจาก แง่ของกฎหมาย แง่ของการสร้างกลไกใน ทางการเมืองที่แสดงถึงความกลัวอะไรต่างๆ ตามที่อาจารย์พูดเมื่อขณะนี้ คือ พยายามผ่า วงกลมไปให้ถึงปัญหาจริงเสียที่ว่า รัฐ ธรรมนูญที่เกิดขึ้นมาใหม่จะแก้ปัญหาคืออะไร ที่เราได้ปัญหาเวลานี้ ก็คือ ปัญหาที่จะใช้รัฐ ธรรมนูญแก้ปัญหาคือช่องว่างของสังคมไทย และอันหนึ่งที่แก้ปัญหาคือช่องว่างสังคมไทย ซึ่งผมคิดว่าตัวอย่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2492 ซึ่งผมเห็นด้วยกับท่านอาจารย์ที่ว่า ผู้ร่างในครั้งนั้นอาจไม่มีเจตนาที่แก้ ปัญหาช่องว่างอะไร แต่จะเป็นด้วยบังเอิญ มาฟ้องเข้าด้วยหรืออย่างไรไม่ทราบ แต่ ทว่าผมคิดว่าเป็นตัวอย่างอันหนึ่ง ถ้า

สามารถที่จะทำให้สังคมาชการแยกความ
ผูกพันในเชิงผลประโยชน์กับสังคมชนกลุ่ม
ใหม่ ผมคิดว่าจะทำให้สังคมาชการ
สามารถเป็นสังคมที่อยู่ในฐานะเป็นกลางได้
มากขึ้น ผมว่านี่จะเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีอันหนึ่ง
ที่จะไม่ให้ช่องว่างในสังคมไทยซึ่งกำลังจะ
ห่างออกๆ ไป อย่างน้อยที่สุดก็ให้มันหยุด
อยู่แค่นี้ แล้วก็ใช้เวลาหยุดมาทบทวนถึงตัว
เรา ผมก็เชื่อว่ามองเห็นทางกันได้

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ผมเห็นด้วยในหลักการกับ
อาจารย์เสนห์ แต่อยากจะขอดิจจริง ๆ คราว
นี้ เมื่อก็ผมเห็นด้วยกับอาจารย์เสนห์ ผม
ไม่เชื่อหรือกว่าความเคยชินจะมีความคงทน
ผมบอกแล้วแม้แต่สถาบันพระมหากษัตริย์
ก็จะถึงระยะที่จะเหลือปากว่าแรงที่จะอุด
ช่องโหว่นี้ได้ เพราะความเปลี่ยนแปลงมัน
เกิดขึ้นทุกวันอย่างท่านอาจารย์เสนห์ว่า
อิทธิพลจากสังคมอื่นเข้ามาแล้ว แม้ในชนบท
การสื่อสารมวลชนและความรู้ต่างๆ เกิดขึ้น
มาก ปัญหาจึงเป็นเรื่องของอนาคต เมื่อก็ผม
พูดไว้ว่าถึงปัจจุบันเรายังอยู่ได้แค่นี้ ต่อไปจะ
เป็นอย่างไรผมไม่ทราบ แต่ก็เห็นด้วยกับ
อาจารย์เสนห์ว่าต่อไปมันต้องเกิดปัญหาใหญ่

ที่อาจารย์เสนห์บอกว่ารัฐธรรมนูญก็
เป็นทางหนึ่งที่จะแก้ได้ คือว่าจะต้องตัด
ความสัมพันธ์ คือตัดวงกลมนี้ พยายามให้
สังคมาชการเป็นกลาง ไม่ให้เกี่ยวกับสังคม
กลุ่มใหม่ จะตัดความสัมพันธ์ให้สังคม
ราชการอยู่ต่างหากจากสังคมกลุ่มชนใหม่
ถ้าพูดตามทฤษฎีผมเห็นด้วยทุกประการ
ในหลักการก็เห็นด้วยทุกประการ แต่พูดถึง
ทางด้านปฏิบัติแล้วผม ห็นว่าถ้ารัฐธรรมนูญ
ฉบับใหม่เขียนออกมาอย่างนั้นแล้ว อายุ
ของรัฐธรรมนูญฉบับนั้นเห็นจะไม่ถึงสัปดาห์
เขาก็ฉีกจนได้ แต่ก่อนมีความรู้สึกแต่เป็น
ความรู้สึกที่เลื่อนลอย มีแต่ความกลัวกว้างๆ

แต่เดี๋ยวนี้ สังคมกลุ่มชนใหม่เข้ามาสมทบ
กับสังคมาชการ เกิดมีประโยชน์ที่จะต้อง
รักษาขึ้นแล้ว ซึ่งแต่ก่อนไม่มีเป็นแต่เพียง
รำคาญ อยากจะทำราชการตามใจ มีผู้แทน
เข้ามาขัดมาทักถาม รำคาญเข้าก็เลิกรัฐ
ธรรมนูญมันเสีย เดี่ยวนี้เกิดมีประโยชน์ขึ้น
แล้ว มีเบี้ยประชุมกรรมการ มีบำเหน็จกรรม
การ มีเงินปันผล มีประโยชน์ต่างๆ มากมาย
มีบ้านพักต่างจังหวัด มีเงินค่าไปเที่ยวต่าง
ประเทศ มันเป็นประโยชน์ที่มองเห็น เพราะ
ฉะนั้นถ้าไปตัดสิ่งเหล่านี้ ก็เท่ากับไปตัดรัฐ
ธรรมนูญทั้งอันไม่ให้ออกมาได้ หรือออกมา
ได้ก็ต้องล้มไปภายในเวลารวดเร็ว นี่เป็น
ความคิดของผมที่นึกขึ้นได้ทันที เมื่อ
อาจารย์เสนห์กล่าวขึ้นมา แล้วผมมีข้อวิตก
อีกอย่างหนึ่งว่าสังคมาชการนี้ ขณะนี้ซึ่ง
รวมกับสังคมกลุ่มชนใหม่แล้ว เป็นสังคม
ที่เกิดมีเจตนาอะไรแน่นอน และรู้ปัญหา
ของตัวเองแล้วเหมือนกัน ไม่ใช่ไม่รู้ แต่ทาง
ออกของสังคมที่รวมกันสองกลุ่มนี้ไม่ได้คิด
ตัดวงกลมเลย แต่คิดจะทำวงกลมนั้นให้
ใหญ่ขึ้น กว้างขึ้น เวลาที่สังเกตดูมีความ
พยายามจากสังคมาชการที่จะขยายตัว
ออกไปตั้งกลุ่มชาวนา ออกไปตั้งกลุ่ม
สหกรณ์ กลุ่มอะไรต่างๆ และเมื่อมีการ
ประชุมขึ้นแล้ว สังคมาชการใส่เสื้อม่อฮ่อม
ออกไปทุกคน คนที่ไม่ใส่เสื้อม่อฮ่อมมีแต่
ชาวนาจริงเท่านั้นไปนั่งประชุมกัน นี่ก็
เป็นความพยายามของสังคมาชการนั่นเอง
บวกด้วยสังคมกลุ่มใหม่ที่จะรวมเอาอย่าง
น้อย คนสำคัญในชนบท คนที่พอจะเป็น
ปากเสียงแทนชนส่วนใหญ่เข้ามาอยู่ในกลุ่ม
นี้ด้วย ภัยอันตรายมันยิ่งเกิดขึ้นใหญ่ เพราะ
ช่องโหว่มันจะหยุดระหว่างคนที่อ่านหนังสือ
ออก หรือคนที่มีความรู้พอจะพูดจากรู้
เรื่องกับคนซึ่งเป็นกสิกรโดยตรง ซึ่งเขาไม่มี
เวลาจะมาคิดอะไรมาก เขาตั้งหน้าตั้งตาทำ

“... ผมคิดว่าเดี๋ยวนี้สังคมไทยกำลังมาถึงทางสองแพร่งทางที่จะต้องเลือก คือ ปัญหาในระยะที่ไกล มองดูปัญหาของความรอดอยู่ของสังคมทั้งสังคม และผมเชื่อในคติของปราชญ์กรีกคนหนึ่งว่า ในสังคมการเมืองไม่ว่าในสังคมใด สังคมจะอยู่ได้ก็ด้วยความรู้สึกเป็นมิตรต่อกัน และผมว่าเวลานี้ความรู้สึกเป็นมิตรต่อกันมันชักน้อยลงไปทุกที เพราะปัญหาของเรื่องผลประโยชน์ ปัญหาของเรื่องการอยู่ดีกินดีได้เข้ามามีส่วนบทบาทสำคัญอย่างมากใน ปัญหาการเมืองไทยในยุคปัจจุบัน ...”

มาหากิน รู้สึกว่าช่องว่าง มันจะใหญ่โตมาก ที่นี้เราจะแก้ได้อย่างไรดี นี่ผมยังมองไม่เห็น ผมก็ยังเชื่ออยู่นั่นเองว่า มันต้องแก้ด้วยทาง รัฐธรรมนูญนี้ แต่ถ้าไปตัดอย่างที่อาจารย์ เสนอที่ว่า ผมว่ามันพังตั้งแต่ที่แรกแล้ว ผมคิดว่า จะตั้งรัฐธรรมนูญขึ้นมาอย่างไรให้เกิดมีความไว้วางใจด้วยกันทุกฝ่าย จะทำอย่างไร ก็ยังนึกไม่ออกนะครับ แต่ว่าต้องไว้วางใจกัน จริงๆ ในเรื่องนี้ผมเห็นด้วยกับอาจารย์ เสนออย่างยิ่งว่า คนที่จะมาร่างรัฐธรรมนูญ ฉบับใหม่จะต้องมองปัญหานี้เป็นปัญหา สำคัญ ปัญหาช่องว่างในสังคมของเรานี้ เป็นสำคัญที่สุด ไม่อย่างนั้นไม่มีทางจะ เป็นไปได้

ผมเองเห็นว่าปัญหาที่ท่านอาจารย์ เสนอให้พูดนั้นผมว่าเป็นปัญหารากฐาน แห่งสังคมไทย แล้วก็สะท้อนออกทาง การเมืองแน่ คราวนี้ปัญหาอยู่ที่ว่า ที่นี้เรา จะตัดวงกลมอย่างไร อาจารย์เสนอให้แล้ว แต่พลัง แต่พลังนั้นจะมาจากไหน ผมรู้สึกไม่สบายใจ ผมถือว่าการเมืองเป็นศิลปะที่เป็น ไปได้ ไม่ใช่สภาวะสมบูรณ์ที่ไปไม่ถึง ผม มองว่าปัญหาสองทางที่เราจะแก้กันได้ ใน อนาคตนั้น ผมมองว่าทางหนึ่งนั่นคือรัฐ ธรรมนูญ เพราะผมมองถึงรัฐธรรมนูญว่า

เป็นกติกา สังคมต้องมีกติกา ถ้าอยู่กันอย่าง นี้ต่อไปเห็นจะเป็นไปไม่ได้ ต้องมีกติกาเพื่อ ทำให้เกิดความชอบธรรม ถูกต้อง ไม่ใช่เป็น การปกครองตามอำเภอใจ นี่เป็นสิ่ง สำคัญผมว่าแล้วมันจะได้รู้กันไปเสียทาง หนึ่งก่อน แต่แค่นี้เองอย่างไรนั้น ผมเองก็ ไม่ทราบเหมือนกัน ที่นี้มาอีกทางหนึ่งนั้น ผมอาจจะคิดขึ้นมาในรูปที่ออกจะแปลกไป ถูกละ เราต้องการให้มันมีกลุ่มมีอะไรที่ทุก ฝ่ายได้ต่อรองกันก็แล้ว แต่มันเป็นไป อย่างนั้นไม่ได้แล้วในระยะใกล้ๆ นี้ เพราะ ฉะนั้นผมก็คิดว่าเราต้องการอย่างหนึ่ง คือ ผู้นำที่มีปรีชาญาณ สังคมในระยะอย่าง สังคมไทยในปัจจุบันนี้มีความปวดร้าว สังคมกำลังเปลี่ยนแปลง มันปวดร้าว ปวด ทางโน้นเจ็บกันทางนี้ก็ร้องกันระงม แต่ใน ระยะหัวเลี้ยวหัวต่อนี้ ผมว่าเราต้องการ ความเป็นผู้นำซึ่งมีปรีชาญาณที่จะนำสังคม ได้ อันนี้ผมอาจติดบุคคลลึกลับภาพ หรืออะไรก็ อาจเป็นได้ ถ้าเราดูสังคมทุกแห่งที่อยู่ใน ระยะช่วงเวลาดังนี้ของประเทศไทย ในต่าง ประเทศก็มาถึงปัญหานี้ทั้งนั้น ที่ผมพูดนี้ก็ อาจจะนอกตำราหรืออย่างไรผมก็ไม่ทราบ ผมก็เป็นห่วงตรงนี้ ผมเชื่อว่าถ้าเรามีความ เป็นผู้นำที่มีปรีชาญาณ และมีความซื่อสัตย์

สุจริต มีความจริงใจต่อสังคมที่จะนำสังคม
ออกไป ผมว่าเราจะสามารถแหวกวงกลมที่
พูดกันนี้ได้ แต่ถ้าไม่เป็นเช่นนั้น ถึงอย่างไร
ความเป็นผู้นำอย่างที่ว่าก็ต้องผุดโผล่ขึ้น
มาจนได้ สภาพของสังคมก็จะบีบให้เกิดสิ่ง
นั้นขึ้นมา แต่อาจจะเกิดขึ้นมาในวงที่เราไม่
พึงปรารถนาก็ได้ นี่เป็นสิ่งที่ผมคิดว่าเป็น
ปัญหา อาจจะไม่ใช่ในระดับลึกซึ้ง แต่เป็น
ระดับซึ่งอาจเป็นไปได้ ผมมองอย่างนี้ ผม
อาจจะเปลี่ยนรูปในการสนทนาไปในระดับ
ซึ่งไม่ใช่ระดับหลักการแล้ว แต่เป็นระดับลง
มาว่าเราจะแก้กันอย่างไร คือจะต้องหารัฐ
ธรรมนูญ ซึ่งพอจะเป็นกติกาของความชอบ
ธรรมทางการเมือง ประการที่สองจะต้องมี
ความเป็นผู้นำซึ่งจะต้องสามารถนำสังคม
ไทยให้ผ่านระยะแห่งความปวดร้าวนี้ได้

เสน่ห์ เห็นด้วยกับอาจารย์ศีกฤทธิ์ครับ
ว่า ถ้าคิดจะให้รัฐธรรมนูญอย่างมีหลักการ
อย่างนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ให้ตัดผล
ประโยชน์ระหว่างสังคมนิติการกับสังคม
ธุรกิจนี้ รัฐธรรมนูญมันไม่ยืดหยุ่น นี่เป็น
ปัญหาครับ และผมคิดว่าเป็นปัญหาที่เกี่ยว
กับเรื่องที่อาจารย์เกษมพูดถึงปัญหาผู้นำ ซึ่ง
เลยขึ้นมาพอดี ผมเห็นด้วยว่าเวลานี้รัฐ
ธรรมนูญแบบนี้ไม่ยืดหยุ่น และก็เพราะเหตุ
ที่เป็นอย่างนี้ ผมจึงไม่อยากดูรัฐธรรมนูญ
เพียงในเชิงของกฎหมาย ในระบบสังคมที่
เป็นอยู่นี้ ผมว่าจะไม่มีรัฐธรรมนูญฉบับใด
ที่ยืด ไม่ว่าจะกรณีใดก็ตามมันไม่ยืดอยู่แล้ว
แต่ผมพยายามที่จะชี้ปัญหาออกไป เพื่อจะ
เน้นให้เห็นว่าปัญหาเวลานี้ ไม่ใช่แค่ปัญหา
รัฐธรรมนูญยืดหรือไม่ยืด เพราะว่าไม่ว่า
กรณีใดมันก็ไม่ยืด แต่เป็นปัญหาทางที่จะ
ต้องเลือกเอาระหว่างความรอดอยู่ ไม่ใช่
ความรอดอยู่ของรัฐธรรมนูญ แต่เป็นความ
รอดอยู่ของทั้งประเทศชาติ ที่นี้มาถึงผู้นำ

อย่างที่ท่านอาจารย์เกษมพูดถึง ถ้าเราจะมี
ผู้นำที่ดีแล้วนี้ จะต้องเป็นผู้นำที่สามารถ
มองปัญหาสูงกว่าปัญหาของผลประโยชน์
อย่างที่เราได้พูดกันมา เพราะฉะนั้น ถ้าจะ
ให้มีปรัชญาอันอย่างไรแล้ว ผมคิดว่าปัญหา
ผู้นำขณะนี้ เราก็คงได้แต่ผู้นำที่อยู่ในวงกลม
ไม่เคยมีการเปลี่ยนแปลง ไม่มีพลังของการ
เปลี่ยนแปลงที่จะผ่าวงกลมออก เพราะว่าเรา
ไม่มีผู้นำที่สามารถมองปัญหาในระดับนี้ได้
คือไม่สามารถมองปัญหาได้ไกลไปกว่าผล
ประโยชน์หรือปัญหาที่จะรักษาอำนาจของ
ตัวเอง เดียวนี้มีผลสะท้อนไปถึงว่าเป็น
ปัญหาของการรักษาผลประโยชน์ นี่ผมก็ว่า
เป็นวงกลมครับ วงกลมซึ่งผมเห็นด้วยว่า
มันขยายไปจากความกลัว ไปจากเรื่องของ
ศักดิ์ศรีของสังคมนิติการ มันขยายไปถึง
ความกลัวของเรื่องผลประโยชน์แล้ว ใน
ขณะนี้ ผมก็ไม่ทราบว่าจะมาจากไหน
หรือว่าจะมีพลังอะไรที่จะผ่าวงกลม แต่ผม
คิดว่าปัญหาอยู่ตรงนี้แน่ และผมไม่คิดว่า
เราควรที่จะมองปัญหาแต่เพียงอย่างเดียว
ว่าเราจะมีรัฐธรรมนูญยืดหรือไม่ยืด ผมเชื่อ
ว่าจะเป็นรัฐธรรมนูญที่ให้อำนาจฝ่ายบริหาร
หรือว่าลิดรอนอำนาจ หรือฐานะฝ่ายนิติ
บัญญัติ หรือสภาผู้แทนลงไปสักแค่ไหนก็
ตาม ดูแค่ตัวอย่างรัฐธรรมนูญ ปี 2511 เป็น
ตัวอย่างที่ดีซึ่งก็ไปไม่ยืด แต่ผมคิดว่าเดี๋ยวนี้
สังคมไทยกำลังมาถึงทางสองแพร่งทาง
ที่จะต้องเลือกคือปัญหาในระยะที่ไกล มองดู
ปัญหาของความรอดอยู่ของสังคมทั้งสังคม
และผมเชื่อในคติของปราชญ์กรีกคนหนึ่งว่า
ในสังคมการเมืองไม่ว่าในสังคมใด สังคมจะ
อยู่ได้ก็ด้วยความรู้สึกเป็นมิตรต่อกัน และ
ผมว่าเวลานี้ความรู้สึกเป็นมิตรต่อกัน มัน
ซักน้อยลงไปทุกที เพราะปัญหาของเรื่อง
ผลประโยชน์ ปัญหาของเรื่องการอยู่ดีกินดี
ได้เข้ามามีส่วนบทบาทสำคัญอย่างมากใน

“ ... ที่ผมพูดถึงราชประชาสมาสัย คือหมายถึงพระเจ้าอยู่หัวกับประชาชน
อาศัยซึ่งกันและกันนั้น ก็เพราะผมเห็นว่าทั้งสองฝ่ายนี้อยู่นอกวงกลม คือ
พระเจ้าอยู่หัวก็ทรงไม่ได้อยู่ในวงกลม และประชาชนส่วนใหญ่ก็ไม่ได้อยู่ใน
วงกลม ผมก็นึกว่าคนที่อยู่นอกวงกลมนี้ควรจะแสดงบทบาทเป็นผู้นำ ก็เข้าแนว
ที่เราพูดกันมาทั้งหมด ลัทธิที่เรียกว่า ราชประชาสมาสัย ก็แค่นั้นเอง คือ
เป็นการพยายามหาความเป็นผู้นำจากแหล่งที่ไม่เคยหามาก่อน ... ”

ปัญหาการเมืองไทยในยุคปัจจุบัน เราไม่ได้
ปกครองกันด้วยประเพณีอะไรอย่างแต่ก่อน
ที่แยกระหว่างสังคมาธิการกับประชาชน
เวลานี้เราเข้ามาถึงในยุคอีกยุคหนึ่งแล้ว

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ นี่ผมก็เห็นด้วยอีกนะ
ครับ แต่ที่นี้ผมอยากจะเรียนอะไรสักอย่าง
หนึ่งปัญหาที่เราพูดอยู่นี้ผมว่าสังคมาธิการ
บวกสังคมธุรกิจเขาก็รู้แล้ว เขาก็พยายาม
แก้ด้วยวิธีของเขา คือแก้ด้วยวิธีขยาย
วงกลมนั้นออกไปให้เมืองไทยเป็นวงกลม
ทั้งหมด ไม่ใช่เป็นวงกลมสองวง อย่างที่ผม
เรียนเมื่อกี้นี้ เขาตั้งกลุ่มชวนากลุ่มอะไรต่อ
อะไรขึ้น แสดงว่าได้มีความพยายามมาก
ไม่ใช่บ่อยๆ ที่เดียวที่จะรวมอะไรต่ออะไร
ที่อยู่นอกวงกลมให้เข้ามาอยู่ภายในวงกลม
นี้ เพราะฉะนั้นทางแก้ก็อย่าหาว่าพูดตลก
เลย ก็มีทางหนึ่งคือการขยายกลุ่มของทาง
ราชการนี้เองออกไป คือทำให้เมืองไทยเป็น
วงกลมของทางราชการเสียให้หมด มันก็หมด
ช่องว่าง นั้นเป็นทางหนึ่ง แต่ผมว่าอย่างนั้น
เห็นจะไม่สำเร็จ จะต้องมียวงกลมเล็กเหลืออยู่
ที่ไหนแห่งหนึ่ง และวงกลมนั้นยิ่งเล็กลงก็จะ
ยิ่งมีพลังมาก ในที่สุดความไม่สงบ ความไม่
พอใจและความเดือดร้อนต่างๆ ก็เกิดขึ้น
จนได้ ทางฝ่ายสังคมาธิการเขาก็พยายาม
แก้เหมือนกัน เพราะเขารู้ปัญหา แต่ว่าเขา

ทำตามแบบของเขา คือ เขาไม่คิดจะตัด
วงกลม ไม่คิดจะผ่าวงกลม หรือทำให้สลาย
ไป เขาขยายออก สำหรับผมเองเห็นว่าวิธี
อย่างนั้นไม่สำเร็จแน่ และในที่สุดก็จะเกิด
วงกลมภายในวงกลมขึ้นอีกมากมาย เป็น
ปัญหาซับซ้อน ผมเห็นด้วยกับอาจารย์
เสนอเห็นว่าเราจะต้องผ่าวงกลม เห็นด้วยกับ
อาจารย์เกษมที่ว่าอยู่ที่ผู้นำ ในขั้นนี้ผมอยาก
จะเสนอก่อนว่าผู้นำนั้น ถ้าเราจะหาให้ได้ผล
จะต้องเป็นผู้ที่อยู่นอกวงกลมทั้งปวง เราจะ
ไปหาผู้นำในวงกลมราชการเห็นจะไม่ได้แล้ว
หากคนไหนก็ต้องไปอย่างเก่าทุกที่ การ
หาผู้นำเห็นจะต้องหาข้างนอก ส่วนจะหาได้
ที่ไหน ผมก็นึกไม่ออกเหมือนกัน

เกษม ผมเองเป็นผู้นำเอาปัญหาเรื่องผู้นำ
เข้ามา ที่นี้ผมอยากจะเรียนตามท่าน
อาจารย์คึกฤทธิ์อย่างตรงไปตรงมา คือท่าน
อาจารย์เคยพูดถึงก่อนปีใหม่ ผมจำได้
อาจารย์เขียนในหนังสือพิมพ์สยามรัฐ จะ
เป็นคอลัมน์หน้าห้า หรือตอบปัญหาประจำ
วัน ผมก็จำไม่ได้ ถึงลัทธิหนึ่งซึ่งอาจารย์ตั้ง
ชื่อว่า ราชประชาสมาสัย อันนี้ผมอยากจะ
เข้ามาถึงปัญหานี้เสียเลย อยากให้อาจารย์
กรุณาอธิบายว่าเราจะเอามาเป็นทางแก้ เป็น
พลังแหวกวงกลมได้สักเพียงใด นี่ยอยาก
จะขอให้ท่านอาจารย์ช่วยกรุณาอธิบาย

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ที่เราพูดมานี้เป็นเรื่องของการผ่านวงกลม ที่ผมพูดถึงราชประชาสมาสัยคือหมายถึงพระเจ้าอยู่หัวกับประชาชนอาศัยซึ่งกันและกันนั้น ก็เพราะผมเห็นว่าทั้งสองฝ่ายนี้อยู่นอกวงกลม คือ พระเจ้าอยู่หัวก็ทรงไม่ได้อยู่ในวงกลม และประชาชนส่วนใหญ่ก็ไม่ได้อยู่ในวงกลม ผมก็นึกว่าคนที่อยู่นอกวงกลมนี้ควรจะแสดงบทบาทเป็นผู้นำก็เข้าแนวที่เราพูดกันมาทั้งหมด ลัทธิที่เรียกว่าราชประชาสมาสัย ก็แค่นั้นเอง คือเป็นการพยายามหาความเป็นผู้นำจากแหล่งที่ไม่เคยหามาก่อน สำหรับพระเจ้าอยู่หัวนั้นผมไม่ได้หมายถึงสถาบันพระมหากษัตริย์ เพราะถ้าหมายถึงสถาบันพระมหากษัตริย์ก็ยอมแปลว่ากลับไปสมบูรณาญาสิทธิราชย์ครั้งกระโน้น ซึ่งผมเห็นว่าเป็นเรื่องที่ผ่านมาไปแล้ว และเราก็ไม่ต้องการที่จะกลับไปอย่างนั้น แต่ผมหมายถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นี้ในฐานะบุคคล ซึ่งท่านอาจให้ความเป็นผู้นำได้ และอันที่จริงท่านก็ได้พิสูจน์พระองค์เองแล้วว่า ทรงเป็นผู้นำอยู่ สถานการณ์ปัจจุบันยังไม่ถึงกับแตกหักอย่างที่ผมกล่าวมาแล้วเมื่อไม่กี่ปีเอง ก็เพราะท่านทรงเป็นฝ่ายที่ให้ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอยู่ และประชาชนส่วนใหญ่เหล่านั้นเขาก็อยู่นอกวงกลม

ในการที่เราจะทำอะไรกันต่อไปนั้น ผมคิดว่าเราจะต้องถือว่าบ้านเมืองของเราในขณะนี้เรามีอะไรอยู่บ้าง อะไรที่ดี อะไรที่ไม่ดี ถ้าอะไรที่ไม่ดี เราก็ควรจะละทิ้งไปหรือไม่นำมาใช้ อะไรที่เสียหายมาแล้ว ที่มันไม่สำเร็จมาแล้ว เราก็ควรจะตัดทิ้งไว้ และอะไรที่ยังดีอยู่ ที่มีพลังที่เรายังสามารถจะใช้ได้ เราก็ควรจะรวบรวมสิ่งเหล่านั้นเข้ามาด้วยกัน ผมจึงมีความเห็นว่าในขณะนี้ ถ้าจะดูบ้านเมืองเราแล้ว ผมก็เห็นว่ายังมีประชาชนชาวไทย ซึ่งผมมีความเชื่อมั่นใจ

มากกว่าสามารถจะทำอะไรในทางดีได้มากที่สุด และพระเจ้าอยู่หัวอีกพระองค์หนึ่งเท่านั้น นี่เป็นความเห็นของผมจริงๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ ผมคิดว่าทั้งสองอย่างที่เรามีเหลือนี้ น่าจะได้ถูกรวบรวมให้มาเข้าด้วยกันให้เกิดประโยชน์เกิดความเป็นธรรม ตลอดจนเกิดความเข้าใจกันและความมั่นใจซึ่งกันและกันทั่วไป อย่างที่เราพูดกันเมื่อไม่กี่ปีนี้เป็นทางเดียวที่จะแก้ปัญหาของเราได้

ทีนี้ในรายละเอียดผมเองก็ยังนึกไม่ออก ถ้ารายละเอียดจะลงมาถึงร่างรัฐธรรมนูญ ว่ารัฐธรรมนูญราชประชาสมาสัยนั้นจะต้องทำอะไร ผมบอกตรงๆ ว่าผมนึกไม่ออก แต่ว่าผมก็มีความเห็นอะไรอยู่อย่างหนึ่งว่าสภาผู้แทนนั้นต้องมีแน่ คือจะปกครองกันไปอย่างไรก็ตามที่ ในที่สุดก็ต้องวกกลับมามีสภา เรื่องไม่มีสภานั้นเป็นไปไม่ได้ เพราะฉะนั้นสภาผู้แทนเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญที่เราจะทำอะไรกันต่อไปได้ จะผ่านวงกลมหรืออะไรไป ก็จะต้องผ่ากันทางสภาผู้แทนนี้ทั้งนั้น แต่สภาผู้แทนที่แล้วมานั้น จะเป็นด้วยกรรมเวรอย่างไรก็ตามที่ เป็นสิ่งซึ่งประชาชนไม่มีความเชื่อถือเลื่อมใสเสียแล้ว นี่พูดกันด้วยใจจริง ไปถามใครก็ได้ ถามว่าจะเลือกผู้แทนใหม่ จะเอาใหม่ จะได้รับคำตอบว่า ในที่สุดมันก็เหมือนเก่าอีก ก็ผู้แทนหน้าเก่าๆ นั้นก็กลับเข้ามาเป็นอีก ด้วยเหตุนี้ ผมจึงคิดว่า ถ้าเราจะเริ่มแล้ว เราจะต้องเริ่มที่สภา ผมเห็นว่าสภานั้น เมื่อเริ่มแรกจะต้องเป็นสภาที่มีสมาชิกเป็นที่เชื่อถือของคนทั้งประเทศจริงๆ ขึ้นต่อไปก็คือว่าจะทำอะไรให้เป็นที่เชื่อถือของคนทั่วประเทศด้วยความสุจริตใจ ผมไม่เชื่อว่าสภาผู้แทนซึ่งราษฎรเลือกขึ้นมาโดยตรงอีกนั้น ในขั้นแรกจะเป็นที่เชื่อถือของคนทั้งประเทศ ปัญหาจึงอยู่ที่ว่าจะต้องทำ ความเชื่อถือให้เกิดขึ้นในสถาบันสภาผู้แทน

เสียก่อน จะทำให้เชื่อถือจริงๆ แล้วผมก็เห็นว่า มีทางเดียว สภาแรกที่จะมีต่อไปหลังจาก ปัจจุบันนี้ จะต้องเป็นสภาที่พระเจ้าอยู่หัว เลือกเลือกด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครรับสนองพระบรมราชโองการทั้งนั้น เป็นพระบรมราชโองการแต่งตั้งลงมา อย่างที่มีพระบรมราชโองการที่ยังไม่มีใครรับสนองอย่าง ทุกวันนี้ก็ได้ ผมว่าถ้าทำได้อย่างนั้นแล้ว ผมว่าความเชื่อถือจะเกิด คนส่วนใหญ่จะ เชื่อสภาผู้แทนขึ้น ผมมั่นใจถ้าเขารู้ว่า พระเจ้าอยู่หัวเลือกด้วยพระองค์เองเขา จะเห็นว่าสภานั้นศักดิ์สิทธิ์ขึ้น และผมว่า บุคคลที่มาเป็นผู้แทนนั้นเองก็จะมี ความระมัดระวัง จะทำตัวให้เป็นที่ยอมรับได้ สำหรับระบบที่จะให้พระเจ้าอยู่หัวทรง แต่งตั้งนี้ ผมไม่เคยคิดว่าจะเป็นการถาวร ตลอดไป ผมพูดหมายถึงระยะเริ่มแรกเท่านั้น ในระยะต่อไปอาจจะให้มีการเลือกโดยตรงจากราษฎรครึ่งหนึ่งแล้วก็แต่งตั้งครึ่ง หนึ่ง หรือก็อาจจะเป็นการให้พระเจ้าอยู่หัว พระราชทานบัญชีรายนามผู้ที่ราษฎรควร จะเลือกลงไป ถ้าต้องการผู้แทนร้อยคนก็ให้ พระราชทานลงไปร้อยห้าสิบ อะไรอย่างนี้ นั้นเป็นอีกระยะหนึ่ง ต่อไปเมื่อเกิดความ เชื่อถือในสภาผู้แทนแล้ว เราก็ไปสู่การ เลือกตั้งโดยตรงได้อีก ผมเห็นว่าอยู่ที่ระยะ ของเวลา แต่ที่พูดอย่างนี้พูดอย่างผันๆ ผม ยอมรับเอาจริงเข้าก็อาจเป็นไปได้ คือจะ เกณฑ์ให้พระเจ้าอยู่หัวทรงตั้งผู้แทนทั้ง สภาในขั้นแรกนี้ ผมก็ไม่แน่ใจว่าพระเจ้า อยู่หัวจะมีบุคคลจะตั้งได้ครบเต็มทั้งสภา หรือไม่ ในเมืองไทยเราทุกวันนี้ ผมก็ไม่ แน่ใจเหมือนกัน ไม่แน่ใจจริงๆ ไม่ทราบ ว่าพระเจ้าอยู่หัวท่านจะเอาผู้ใดมาตั้ง ถ้าจะตั้ง ก็อาจตั้งจากวงกลมอื่นก็ได้ การตั้งจาก วงกลมการเมืองมันก็จะไปเช่นนั้นอีก แต่นี้จะ ประมาทไปก็ไม่ได้อีก เพราะขณะเดียวกัน

พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันท่านทรงรู้จัก ผู้คนมากมายเหลือเกินทั่วไปหมด เราก็พูด กันอยู่ทางนี้ ทุกคนก็ไม่มีใครมีสิทธิมีอำนาจ อะไรจะไปพูดอะไรในที่อื่นได้ เป็นต้นว่าจะ ไปกราบบังคมทูลอย่างนี้ก็ไม่เห็นจะมีใคร กล้า เราก็ได้แต่พูดกันอยู่ของเราแต่เพียง สามคน แต่ผมก็เห็นอุปสรรคอะไรต่างๆ คืออาจต้องทรงเลือกคนในวงกลมก็ได้ หรือ อาจจะมีคนไม่ครบพอที่จะแหวกวงกลม ออกไป ท่านก็ไม่รู้จะตั้งใครให้ครบตาม จำนวนที่ต้องการ และก็อาจจะมีเสียงมาว่า ถ้าให้พระเจ้าอยู่หัวมาเกี่ยวข้องกับการเมือง โดยตรงเช่นนี้ ก็อาจจะทำให้เสียหายต่อ สถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นต้นว่าให้ท่าน ตั้งผู้แทนราษฎรนั้น เข้ามาไม่ดีไม่เป็นที่ พอใจประชาชน ก็จะเป็นที่เสื่อมเสียต่อ สถาบันพระมหากษัตริย์ คนเขาก็อาจจะ ดำเนินคดียื่นพระมหากษัตริย์ได้ นี่ก็เป็น ความจริง แต่ผมก็ยังมีความเห็นอย่างเชยๆ อีกแหละว่าสถาบันพระมหากษัตริย์นั้น ถ้าเราจะรักษาไว้ด้วยการไม่ยอมให้สถาบัน นั้นทำอะไรเลย แล้วในที่สุด ก็รักษาไว้ไม่ได้ เหมือนกัน เพราะเหตุว่าจะมีปัญหากว่าถ้า อย่างนั้นจะมีสถาบันพระมหากษัตริย์ไว้ ทำไม อย่างที่เขาถามกันอยู่แล้วในหลาย ประเทศ ก็ด้วยความจงรักภักดีไม่ยอมให้ แตะอะไรเลย ในที่สุดเด็กรุ่นใหม่เกิดมาก็จะ ต้องถามอย่างนั้นมีในหลวงไว้ทำไม ถ้าใน หลวงทำอะไรไม่ได้ ซึ่งเวลานี้ผมเข้าใจว่า จะเริ่มถามกันแล้วด้วยซ้ำไปในเมืองไทย เรา呢 ก็อยากจะเรียนไว้เป็นข้อสังเกตครับ

เกษม คือผมอยากจะเรียนแย้งอาจารย์ สักสองประเด็น คือเรื่องของราชประชา- สมัติของท่านอาจารย์นั้นเกี่ยวกับพระ- บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผมเองก็ไม่ได้ ไปถือคติแบบของอังกฤษหรืออะไร ที่ว่า

The king can do no wrong. หรืออะไร
นี้ครับ แต่ผมก็เป็นห่วง พอดีอาจารย์เสนอ
มาตั้งเรื่องวงกลมเข้า แล้วมาพูดถึงเรื่องผล
ประโยชน์ ที่ผมเป็นห่วงคือว่าถ้าพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเป็นผู้นำในการ
แหวกวงกลมนี้ ผมเป็นห่วงอยู่อย่างเดียว
ท่านจะต้องไปขัดแย้งต่อผลประโยชน์ซึ่ง
อยู่ในวงกลมของอาจารย์เสนอ อันนี้ผม
กลัว จริงอยู่เรารัก เก็บเอาไว้แต่ไม่ให้ทำ
ประโยชน์ สุดท้ายเดียวก็จะเกิดเป็นอะไร
อย่างที่ท่านอาจารย์ว่า แต่ผมก็เป็นห่วงว่า
ถ้าเข้าไป ก็จะต้องหักหาญกับผลประโยชน์
ของฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดเข้า ก็จะเกิดเป็นการขัด
แย้งกันขึ้น มันจะเกิดความรำคาญถึง
สถาบันพระมหากษัตริย์ ซึ่งผมก็เห็นว่ายังมี
ประโยชน์ต่อบ้านเมืองอยู่มากในระยะ
อนาคตที่เราเห็นกันอยู่นี้ หรือในระยะที่ไกล
ก็อาจยังเป็นไปได้ นี่เป็นข้อหนึ่งซึ่งผม
อยากจะเรียนแย้งในข้อนี้ ประการที่สอง ใน
เรื่องราชประชาสมาศัยของอาจารย์ ผมรู้สึก
ว่าอำนาจนิติบัญญัติในปัจจุบันนี้ ผมไม่ค่อย
ห่วง ในสังคมปัจจุบัน แม้แต่ในอเมริกา
อังกฤษเองก็ตาม รัฐสภาเองก็เริ่มจะพบกับ
ปัญหาว่าบทบาทของตนตามไม่ทันความ
เปลี่ยนแปลง แต่ผมก็ว่ามีความจำเป็นที่จะ
ต้องมีสภา เพราะเป็นส่วนหนึ่งของมหาชน
สมมุติเท่านั้นเอง แต่อำนาจที่แท้จริงนั้นอยู่
ที่ฝ่ายบริหาร ในแผนของอาจารย์เป็น
ราชประชาสมาศัยอะไรนี้จะทำอย่างไรกับฝ่าย
บริหาร อำนาจทางฝ่ายบริหารเป็นอำนาจ
สำคัญซึ่งจะดลบันดาล และเป็นอำนาจที่นำ
ประชาชนออกไปนำสังคมไทย พูดอย่างนี้
ดีกว่าที่จะดีผ่านล้อมที่อาจารย์เสนอกล่าว
ไว้เป็นวงล้อมของสังคมราชการ ของผล
ประโยชน์ และของธุรกิจอะไรนั้น ทำให้ผืน
แผ่นดินไทยเป็นแผ่นดินซึ่งมีความเป็น
อันหนึ่งอันเดียวกัน อันนี้ฝ่ายบริหารจะทำ

อย่างไรในแผนอันนี้ ผมขอเรียนถาม

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ เรื่องนี้ผมก็วิตกนะครับ
อย่างที่ท่านอาจารย์เกษมว่า ถ้ามีราช-
ประชาสมาศัยขึ้นแล้ว พระเจ้าอยู่หัวจะ
ต้องทรงขัดกับผลประโยชน์ของวงกลม ซึ่ง
เรียกว่าเป็นผลประโยชน์ใหญ่ เรื่องนี้ผมก็
ไม่มีทางจะตอบอย่างไร แต่ผมคิดเอาแต่
เพียงอย่างใจผมว่า ความจงรักภักดีของ
คนไทยที่มีต่อพระเจ้าอยู่หัวนั้นไม่ใช่มีแต่
ผมคนเดียว หรืออาจารย์เกษม หรือ
อาจารย์เสนอหรือใคร แม้แต่คนในวงกลม
เขาก็มี นี่ผมเชื่อว่าคนในวงกลมส่วนใหญ่
เขาก็มี และก็ได้แต่หวังว่าความจงรักภักดี
นั้นจะเป็นเครื่องชักนำให้คนในวงกลมนั้น
ยอมเสียสละผลประโยชน์ได้ ผมเชื่อจริงๆ
ว่าในวงกลมนั้นเองก็ไม่ใช่จะหวังร้ายต่อ
บ้านเมือง ทั้งๆ ที่มีผลประโยชน์อยู่อย่างนี้
นั้น คนส่วนใหญ่ในวงกลมคือวงกลม
ราชการ วงกลมธุรกิจนี้อาจเห็นแก่ประโยชน์
บ้านเมือง และมีความปรารถนาที่จะผ่าน
วงกลมอยู่แล้วเหมือนกัน แต่เมื่อไม่รู้จะทำ
อย่างไรก็ต้องพลอยเข้าวงกลมไปก่อน นี่ผม
เชื่อจริงๆ ว่าถ้าเรามีจุดอะไรขึ้น ชักธงอะไร
ขึ้นให้เขาเข้ามารวบรวมกันได้แล้ว ผมว่า
จะมีคนเข้ามามาก ความจงรักภักดีเขาก็มี
ความหวังดีต่อบ้านเมืองเขาก็มี ไม่ใช่จะไร้
ไปเสียหมด และผมว่ามีมากด้วย นั่นเป็น
ประการแรก และประการสอง ทางฝ่าย
บริหาร ผมก็ยังเห็นว่าสำคัญอยู่ที่สภาครับ
ผมจะบ้าประชาธิปไตยหรืออะไรก็ไม่ทราบ
ผมว่าถ้าหากสภาแรกนั้นเป็นสภาที่พระเจ้า
อยู่หัวทรงตั้งขึ้นด้วยพระองค์เอง ไม่มีผู้ใด
รับสนองพระบรมราชโองการ และเป็นสภา
ที่ราษฎรทั้งปวงเห็นชอบด้วย ซึ่งผมมั่นใจว่า
เขาจะเห็นชอบด้วยแล้ว สภานั้นเองจะเป็น
ฝ่ายควบคุมฝ่ายบริหารได้ไม่ให้ออกนอก

ลุ่มนอกทาง แล้วบางทีสภานั้นเองจะชักนำ ฝ่ายบริหารให้ฝ่าวงกลมออกไปได้ เจตนา ที่ดีนั้นมืออยู่เสมอ ผมเชื่ออย่างนี้ ถ้าสภา ผู้แทนที่ในหลวงทรงตั้งได้รับความไว้วางใจ จากคนทั่วประเทศแล้ว ผมว่าสภาผู้แทน นั้นจะมีอำนาจในตัว เรียกว่า charisma ก็แล้วกัน เพราะว่าศัพท์ภาษาไทยออกจะ หายาก charisma ในตัวสภานั้นที่จะทำให้ ฝ่ายบริหารทำการงานเพื่อให้เกิดประโยชน์ ต่อส่วนรวม และก็ฝ่าวงกลมนี้ได้ง่ายขึ้น

เสน่ห์ เรื่องราชประชาสมาสัยผมเป็นห่วง ที่ท่านอาจารย์เกษมพูดถึงในแง่ของการ เสี่ยงกับสถาบัน แต่ผมห่วงมากยิ่งขึ้น อีกก็คือว่า ถ้าจะทำกันจริงแล้วมีปัญหาว่า สภาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรง แต่งตั้งนั้นสามารถที่จะปฏิบัติหน้าที่ในรูป ที่จะได้ถึงกับจะฝ่าวงกลมของสังคมราชการ ได้หรือไม่ เท่าที่ผมเคยนึกถึง ผมไม่เป็น ห่วงฝ่ายนิติบัญญัตินัก มาตรฐานของสภา นิติบัญญัติในสมัยก่อน ในระยะ 10-15 ปี แรกหลัง พ.ศ. 2475 ผมเห็นว่าเป็นสภา ที่มีความรู้สึกตั้งหน้าตั้งตาทำหน้าที่อัน แท้จริง คอยที่จะควบคุมฝ่ายบริหาร ผม รู้สึกอย่างนั้น รู้สึกว่าสภาทำหน้าที่ตาม วัตถุประสงค์อันนั้น พอหลังปี พ.ศ. 2490 ขึ้นมานี้ ผมมีความรู้สึกว่าเรากลับได้สภา อีกรูปหนึ่ง คือสภาที่ได้ ส.ส. ที่เข้ามาเพื่อจะ ช่วยฝ่ายบริหาร เพราะฉะนั้นจะใช้ควบคุม อะไรนี้ผมยังสงสัยสภารุ่นใหม่ ทำเสียง ทำเป็นปีกกล้าขาแข็งก็เพื่อให้รัฐบาลให้ ความเอาใจใส่ แล้วจะได้ดึงเข้ามาเป็น พรรคพวก เพราะฉะนั้นในระยะตั้งแต่ พ.ศ. 2490 หลังมานี้ เราจึงมีอย่างเสริมนั่งคลิลามี สปท. อะไรอย่างนี้ ซึ่งทำให้เราได้สภา นิติบัญญัติ ซึ่งมีบุคคลิกต่างมาจากในระยะ แรก เพราะฉะนั้นเราจะทำอย่างไรที่จะ

ให้สภานิติบัญญัติในทำนองอย่างที่ท่าน อาจารย์พูดนั้น เราจะสามารถสร้างสภา อย่างนั้นได้หรือไม่ ผมเป็นห่วงว่าพระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวต้องทรงตั้งจากคนที่อยู่ ในวงกลม แล้วเมื่ออยู่ในวงกลมอย่างนี้ ก็คง ไม่สามารถควบคุมฝ่ายบริหารอย่างแท้จริง ผมกลัวอย่างนั้น เพราะผลที่สุดก็ต้องตก อยู่ในวงจรเดียวกันเสียอีก

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ผมยอมรับรับข้อนี้ คือ มันก็เป็นความฝัน ราชประชาสมาสัยนี้ก็ เหมือนกับความฝันของอาจารย์เสน่ห์ที่จะ ฝ่าวงกลม หรือเหมือนกับความฝันของ อาจารย์เกษมที่จะหาผู้นำ เป็นความฝัน ทั้งนั้น ผมยอมรับจริงๆ ว่ามีอุปสรรคมาก ผมพูดตั้งแต่แรกแล้วว่าผมเองก็ไม่คิดว่า จะเป็นไปได้ เพราะขั้นตอนในหลวงท่านก็ ไม่รู้จะไปเอาใครจากไหนมา แต่ที่ผม อยากจะพูดที่นี้ก็คือสภานิติบัญญัติ ผม รู้สึกว่าเราจะแก้ทฤษฎีไปสักหน่อยหนึ่ง เรานึกว่าสภาผู้แทนนั้นมีอำนาจนิติบัญญัติ ผมอยากจะขอตั้งแต่เพียงว่า ชาวบ้านทั่วไป เขาไม่ได้นึกอย่างนั้นเลย คนไทยนั้น เลือกผู้แทนเข้าไป ไม่ได้นึกเลยด้วยซ้ำไปว่าจะให้ไปออกกฎหมาย นึกแต่ว่าจะไป ควบคุมรัฐบาลให้เห็นทุกข์เห็นยากของตัว เขาเอง ให้ไปบอกรัฐบาล ให้ไปช่วยใน ความทุกข์ยากเหล่านั้น นี่แหละครับที่เป็น ปัญหาสำคัญ เมื่อไม่รู้อย่างนี้แล้ว เลือกเข้า มาในลักษณะอย่างนั้น ผู้แทนที่หวังประโยชน์ หวังชื่อหวังเสียง หรือหวังที่จะยึดการ เมืองเป็นอาชีพก็ทำตัวเช่นนั้น ไปอ้างว่า ตัวสามารถจะไปบอกรัฐบาลให้เห็นทุกข์ เห็นยากให้มาแก้ปัญหาดังๆ ได้ ซึ่งเอา จริงเข้าก็ทำไม่ได้ พอเข้ามาในกรุงเทพฯ ก็ มาเจอทฤษฎีเข้าว่าตนเองมีหน้าที่เพียง นิติบัญญัติ หรือมิฉะนั้น ถ้าจะทำอย่าง

สัญญา กับประชาชนไว้ให้ได้ ก็ต้องเข้าพวกฝ่ายรัฐบาลต้องอาศัยอำนาจว่าจะยกมือไว้วางใจรัฐบาลนั้นแหละเป็นอาวุธ แล้วก็จะได้ประโยชน์ มากกว่าผู้แทนที่จะเป็นฝ่ายค้าน มันก็เสียกันไปหมด เพราะฉะนั้นผมว่าเรายอมรับความจริงกันเสียดีกว่าสภาต่อไปนี้เราจะถือเคร่งครัดว่าเป็นแต่เพียงอำนาจนิติบัญญัติเห็นจะไม่ได้ จะเรียกว่าอะไรก็แล้วแต่เถิด เรียกว่าราษฎรสภา ก็ยังได้แทนพระเนตรพระกรรณในหลวงคุมรัฐบาลอีกทีหนึ่งเพื่อประโยชน์ส่วนใหญ่ นี่ก็พูดกันตามหลักนะครับ แต่ที่จะเป็นไปได้นั้นผมเองก็ยอมรับครับว่าทางที่จะเป็นไปได้นั้นยาก เป็นเพียงความคิดที่เกิดขึ้นมาเท่านั้น ผมไม่เชื่อหรือกว่าจะเป็นไปได้อย่างจริงจัง แต่ผมก็ยังยืนยันว่าหลักการที่เราควรรวบรวมของที่ยังดีอยู่ในบ้านเรามาเป็นกำลังในการที่เราจะแก้ไขปัญหาต่อไป ผมยังยืนยันหลักนั้น และของที่ยังเหลืออยู่นอกวงกลม ผมก็เห็นแต่เพียงพระเจ้าอยู่หัวกับประชาชนส่วนใหญ่ ซึ่งเขาไม่ได้อยู่ในวงกลมเท่านั้น ราชประชาสมาศัยเป็นแต่เพียงหลักการ ส่วนวิธีการจะเป็นอย่างไรก็ได้ แต่ผมยังเชื่อว่าเป็นหลักการที่ถูกอยู่

เกษม ผมขอเรียนความเห็นอย่างนี้ครับ ผมเห็นว่าเรานั่งฝืนกันหมดทุกทาง ฝืนกันคนละทาง สุดท้ายเราก็จนปัญญาด้วยกัน นี่ผมรู้สึกอย่างนั้น แต่ผมก็ยังมีความเชื่อมั่นคล้ายของท่านอาจารย์ศีกฤทธิอยู่ ที่ว่าในวงกลมของอาจารย์เสน่ห์ไม่ได้เน่าหมด ขอประทานโทษที่พูดอย่างนั้น พูดง่ายๆ ในสังคมไทยนั้นถ้าจะเลือกคัดกันจริงๆ ทั้งในระบบราชการ แล้วอาจจะมีคนที่จะเป็นผู้นำในส่วนต่างๆ ของประเทศทั้งในด้านอาชีพก็ดี หรือในท้องถิ่นต่างๆ นั้น ก็ยังพอจะมีที่จะเลือกคัดกันได้ คราวนี้ผมก็มองเห็น

สถาบันพระมหากษัตริย์ ผมขอเรียนเสียเลยในที่นี้ว่าอาจจะทำได้ในอีกทางหนึ่ง คือสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงค่านิยมในทางการเมือง ขออนุญาตใช้ศัพท์ทางสังคมศาสตร์เรียกเสียว่าค่านิยม จะต้องเปลี่ยนกันเสียที่ เปลี่ยนบรรยากาศกันเสียทีหนึ่ง ไม่งั้นตกอยู่ในวัฏจักรอย่างนี้กันเรื่อยไป อันนี้ผมก็ตั้งใจในราชประชาสมาศัยของท่านอาจารย์ในแง่ของการเปลี่ยนบรรยากาศกันเสียทีไม่ให้จำเจกันอยู่อย่างนี้ ถ้าจำเจกันอยู่อย่างนี้ก็จะตกอยู่ในวัฏจักรของอาจารย์เสน่ห์ และจะทอดอาลัยกันไปหมด และมันจะสะท้อนถึงความปลอดภัยของประเทศชาติในที่สุด

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ผมยอมรับ การเปลี่ยนบรรยากาศนี้ผมเห็นด้วยอย่างยิ่ง และถ้าจะให้ผมเดาในตอนนี ในที่สุด เราก็จะมีรัฐธรรมนูญอีกฉบับหนึ่ง รัฐธรรมนูญนั้นก็กำหนดให้มีการเลือกตั้งผู้แทนอย่างที่เคยทำกันมา แล้วส่วนสภาสูงนั้นจะมีหรือไม่มีนั้น ผมคิดว่าคงจะไม่มี ต่อไปก็จะมีการเลือกตั้งผู้แทน และผู้แทนที่จะมาเป็นในระยะต่อไปก็หน้าเก่าๆ นั้นอีก ซึ่งแล้วก็จะทนกันไม่ได้อีก จะต้องปฏิวัติกันอีก บรรยากาศมันไม่เปลี่ยน ด้วยเหตุนี้ก็ขอเอาแต่เพียงแค่นี้ ในระยะนี้ขอให้ผมคิดว่าคำว่าราชประชาสมาศัยนั้นหมายถึงการเปลี่ยนบรรยากาศก็แล้วกัน แค่นี้ผมพอใจรายละเอียดจะเป็นอย่างไรช่างเถิด แต่ว่าศัพท์ราชประชาสมาศัยคือการแลเห็นความจำเป็น ต้องเปลี่ยนบรรยากาศ ถ้าขึ้นอยู่ในวงจรร้อย่างเก่าต่อไป มันก็จะเป็นอย่างนี้ไม่มีที่จบที่สิ้น ผมเห็นแค่นี้แหละครับ ไม่มีอะไรอีกแล้ว

เสน่ห์ ผมก็ไม่เชิงนะครับ ราชประชา-
สมาศัยนี้ถือว่าเป็นเรื่องเสียง ผมก็ยังขอ
ยืนยันอย่างนี้ครับ แต่ในขณะที่เดียวกันผม
เห็นด้วยกับอาจารย์ครับที่เราแก้ทฤษฎี ใน
สภาที่แล้วๆ มาเนี่ย เราแก้ทฤษฎีจริงๆ เรามี
สภาต้องมีการเลือกตั้ง เมื่อมีการเลือกตั้ง
ต้องมีพรรคการเมือง ผมว่า ส.ส. นี้มาเริ่ม
เลเวลตั้งแต่มีพรรคการเมือง ผมว่าในสมัย
ก่อนหน้าที่เราเล่นกันอย่างไทยๆ เล่นกัน
ด้วยสัญชาตญาณของคนไทย ใครที่ได้รับ
เลือกตั้งมาจากกลุ่มไหน ท้องที่ไหน ก็พูด
ถกเถียงกันไป แม้จะเซี่ยๆ บ้าง ก็ยัง
สะท้อนให้เห็นความรู้สึกซึ่งสัมพันธ์กับผู้
คนในเขตการเลือกตั้งบ้าง พอตอนหลังเรา
เอาพรรคการเมืองมาครอบ ผมพยายาม
ที่จะพูดเมื่อก็เห็นว่าเราเปลี่ยนบุคคลิกโดย
ระบบของพรรคการเมืองนั้น พรรคการเมือง
จึงกลายเป็นเพียงเทคนิคการเมืองที่
สร้างอำนาจของสังคมนิยม ยิ่งในสภา
ชุดรัฐธรรมนูญปี พ.ศ. 2511 เห็นชัดว่าเอา
เทคนิคทางการเมืองตะวันตกมาใช้เพื่อ
ครอบสภา ซึ่งยิ่งครอบเท่าไร ก็หมายความว่า
ว่าสภานั้นจะกลายเป็นเครื่องมือของฝ่าย
บริหาร เมื่อกลายเป็นเครื่องมือของฝ่าย
บริหารก็หมายความว่าสภานั้นจะเป็นเครื่อง
ที่จะสร้างช่องว่างให้สังคมด้วย เพราะสภา
เองก็เข้ามาอยู่ในสังคมนิยม นี่ผมคิดว่า
ผมอยากจะมองในสิ่งที่มันเป็นไปได้ เอาละ
เราคนไทยมีความรู้ความคิด มาตรฐานอาจ
ไม่สูงนัก ในเมื่อประชาชนยังไม่ได้มาตรฐาน
อย่างนี้ เราจะหวังว่าจะได้ผู้แทนได้มาตรฐาน
กันสักแค่ไหน มาตรฐานใกล้ๆ กันแหละดี
รัฐธรรมนูญชุดที่แล้วนี้ก็มีมือนักวิชาการ
ทั้งสิ้น มีพรรคการเมือง มีอะไรต่ออะไร
ผมว่ามันกลับสร้างมาตรฐานของ ส.ส. ของ
สภาผู้แทนนี้ให้ห่างออกจากประชาชนมาก
ขึ้นอีก เพราะฉะนั้นผมดูอย่างง่ายๆ ทำไม

เราไม่ตัดเรื่องสมมุติจากทางตะวันตกเสีย
บ้าง ตัดเรื่องพรรคการเมืองออกเสีย ผมก็
เชื่อว่าจะทำให้สภาของเราเป็นสภาที่มี
หูตากว้างพอสมควร ไม่ใช่เข้ามาอยู่ใน
พรรคของรัฐบาลและในพรรคฝ่ายค้าน ที่
ผมพูดผมอยากสรุปอย่างนี้ว่า ผลที่สุด ถ้า
หากจะมีสภา ซึ่งทุกคนคงจะเห็นพ้องต้อง
กันแล้วว่าจะคงจะหลีกเลี่ยงไม่ได้ เมื่อจะมีสภา
ผมเชื่อในสภาที่เลือกขึ้นมาดีกว่าที่จะแต่งตั้ง
ผมมีอยู่แค่นี้ครับ

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ผมเห็นด้วยกับอาจารย์
เสน่ห์ครับ เรื่องพรรคการเมืองเป็นภัย
อันตรายแก่บ้านเมืองอย่างยิ่ง และในที่นี้
อยากจะยอมรับผิด เพราะผมเองเป็นคน
ตั้งพรรคการเมืองขึ้นเป็นพรรคแรก คือ
พรรคก้าวหน้า ด้วยอิทธิพลตะวันตกร้อย
เปอร์เซ็นต์ ตอนนั้นก็ยังหนุ่มไม่ได้คิดหน้า
คิดหลัง ขอสารภาพผิดไว้ในที่นี้ แล้วก็
กรรมเป็นเวรของผมด้วย พอตั้งพรรคก้าว
หน้าขึ้นแล้ว ผมก็ไปเอาพวกขบถ พ.ศ.
2476 มาเป็นสมาชิกพรรค แล้วออกสมัคร
เลือกตั้งหลายแห่งในประเทศ เมื่อทำอย่าง
นั้นแล้ว ทางฝ่ายผู้ก่อการเปลี่ยนแปลง พ.ศ.
2475 ท่านก็ตกใจเกิดความหวาดกลัว
เป็นอย่างยิ่ง ถึงกับมีเรื่องเล่าลือกันว่าผม
และพรรคก้าวหน้านั้นถ้าหากได้คะแนนข้าง
มากในสภาผู้แทนแล้วจะไปยกเลิกกฎหมาย
นิรโทษกรรมเมื่อ พ.ศ. 2475 แล้วจะทำให้
ท่านถูกตัดหัวทั้งหมด ซึ่งเป็นเรื่องลึกลับซึ่ง
มาก ผมก็นึกไม่ถึง แต่อย่างไรก็ตามก็อาจ
จะมีความประหลาดประหลาด หรือความเล่น
พรรคเล่นพวกเกิดขึ้นในใจของท่าน ผลก็คือ
ท่านตั้งพรรคสหชีพขึ้นในสภาเช่นเดียว
กันเพื่อต่อต้านพรรคก้าวหน้า พรรคก้าว
หน้าเข้าไปในสภาแล้วสู้พรรคสหชีพไม่ได้
ก็ไปหว่านล้อมเกิดตั้งพรรคประชาธิปไตยขึ้น

แล้วก็มีพรรคแนวรัฐธรรมนูญเกิดขึ้น นี่ก็ติดต่อยึดเยื้อกันมาจนถึงเสรีมนังคศิลาตลอดจนกระทั่งสหประชาไทยเหล่านี้ ผมก็ยอมรับผิดแล้วนะครับ และก็หวังว่าจะอภัยให้ แต่ที่นี้ว่าจะทำอย่างไรจะถอนสิ่งที่เราทำไปแล้ว พรรคการเมืองนี้ไม่ดีแน่ ผมรับจริงๆ อย่างที่อาจารย์เสน่ห์กล่าวว่ามาตรฐานของผู้แทนราษฎร ระหว่างที่มีพรรคการเมืองนี้สู้สมัยก่อนไม่ได้ สู้ผู้แทนประเภทหนึ่งซึ่งเขาเลือกเข้ามาหลังการเปลี่ยนแปลงเมื่อปี พ.ศ. 2475 ไม่ได้ ที่นี้เราจะทำอย่างไรให้กลับไปอย่างนั้น นี่ผมประหวั่นพรันพรึงอีกเหมือนกัน ผมไม่แน่ใจความคิดที่ว่าจะมีผู้แทนสนับสนุนในสภานั้นมันติดเสียแล้ว ถ้าหากคนอื่นไม่ตั้งพรรค สมมติว่ารัฐธรรมนูญห้ามตั้งพรรค พรรคมันก็ยังเกิดอยู่นั่นเอง คือคนของวงกลมหรือคนที่อยู่ในวงกลมนั้นแหละ ก็จะไปสมัครผู้แทนเข้ามาแล้วก็ไปพรรคอยู่ดี พรรคที่ไม่มีกฎหมายรับรอง และไม่ออกชื่อนี้ผมก็ยังหนักใจในเรื่องนี้แหละครับ คือถ้าทำได้อย่างอาจารย์เสน่ห์ที่ผมเห็นด้วย ร้อยเปอร์เซ็นต์ ความคิดของคนนี้ ไม่ว่าจะชั่วหรือดี ลงมันได้ออกไปปรากฏเป็นรูปเป็นร่างขึ้นแล้วมันถอนยาก ถ้าหากมีการเลือกตั้งทั่วไปผมเห็นด้วย ผมไม่เคยโต้แย้งให้ราษฎรเลือกผู้แทนเลย ผมเห็นว่านั่นเป็นวิธีที่ดีที่สุดอย่างอาจารย์เสน่ห์ยังเชื่ออยู่เสมอจริงๆ แต่ที่นี้ถ้าทำไปอย่างนั้นแล้ว ทั้งๆ ที่รัฐธรรมนูญบอกไม่ให้มีพรรคนี้ พรรคกำลังภายในก็มีอยู่ดี อย่างที่เราเห็นมาแล้ว แม้กระทั่งพรรคที่อยู่ในกฎหมายนั่นเอง อย่างพรรคเสรีมนังคศิลาที่ดี พรรคสหประชาไทยที่ดี ภายในพรรคเหล่านั้นก็มีพรรคเล็กพรรคน้อยประกอบเป็นจำนวนมาก พรรคของท่านผู้มีอำนาจคนนั้น พวกของผู้มีอำนาจคนนี้ก็มีการแบ่งแยกกันภายใน

ก็เป็นพรรคอยู่อีก แล้วอีกอย่างหนึ่งนั้น ถ้าบุคคลที่อยู่ในวงกลมนั้น ท่านเป็นผู้มีอำนาจวาสนา เราจะลืมไม่ได้ว่าคนไทยนี้มีความเคารพในผู้มีตำแหน่งสูง ในทางราชการราษฎรนั้นเมื่อเลือกผู้แทนเข้ามาแล้ว ก็เป็นคนในจังหวัดห่างไกลจากท่านเหล่านี้ หรือจะคุ้นเคยมาแล้วก็ตามที เมื่อเข้ามาแล้วก็ย่อมจะต้องเคารพวงกลม มันก็อีกนั้นแหละ เข้ามาจะสั่งให้ทำอะไรก็ทำ ปัญหาผมจึงอยู่ที่ว่าเราจะต้องทำอย่างไรที่จะทำให้ความคิดว่าวงกลมนี้มันแพร่หลายออกไปก่อนครับ ถ้าอยากจะทำอะไรจริงๆ แล้ว เรื่องนี้ผมรู้สึกว่าคุณส่วนใหญ่ยังไม่ได้คิดกัน ทางฝ่ายที่ปกครองบ้านเมืองอยู่มองเห็นปัญหา แต่ว่าคงไม่คิดในแง่นี้ คงไม่คิดที่จะผ่า คือไม่ได้นึกไปว่าจะมีช่องโหว่มีอันตราย ท่านเพียงแต่ว่าจะแผ้ววงกลมออกไป เพื่อความมั่นคงอะไร ท่านก็พูดไป ที่ตั้งกลุ่มชาวนาอะไรนี้ ก็เพื่อน้อมนำใจคนให้มาเคารพในการปกครองของท่าน จะได้ไม่แตกคอกออกไปเข้ากับคนอื่น ซึ่งจะเรียกว่าเป็นความปรารถนาดีด้วยความจริงใจก็ได้ แต่ความคิดที่จะผ่าวงกลมมันยังไม่เกิด เราจะไปแก้สิ่งต่างๆ ในรายละเอียด โดยไม่ตั้งหลักความคิดขึ้นมาไม่ได้ เพราะฉะนั้นผมยังยืนยันอยู่ ถ้าราชประชาสมาสัยแปลว่าผ่าวงกลม ผมยังยืนยันอยู่ครับ

เกษม ผมว่าจะกราบลาท่านอาจารย์ แต่เมื่ออาจารย์เสน่ห์เดิมเข้ามาอย่างนี้ ผมก็หยุดไม่ได้ ผมเห็นด้วยกับอาจารย์เสน่ห์ในเรื่องพรรคการเมือง ผมว่าพรรคการเมืองนี้มันไม่เหมาะสมกับนิสัยของคนไทยอย่างยิ่ง เพราะทำให้เป็นเขาเป็นเรา แล้วไปกันใหญ่เลยทีเดียว แล้วแตกแยกกันมาอย่างที่เห็นอยู่อย่างนี้ ทั้งๆ ที่ควรพอจะเป็นสติปัญญาของบ้านเมืองก็เลยขัดกัน

“... ผมว่าในสมัยก่อนหน้าที่เราเล่นกันอย่างไทยๆ เล่นกันด้วยสัญชาตญาณของคนไทย ใครที่ได้รับความนิยมจากกลุ่มไหน ท้องที่ไหน ก็พูดถกเถียงกันไป แม้จะเซยๆ บ้าง ก็ยังสะท้อนให้เห็นความรู้สึกซึ่งสัมพันธ์กับผู้คนในเขตการเลือกตั้งบ้าง พอตอนหลังเราเอาพรรคการเมืองมาครอบ ผมพยายามที่จะพูดเมื่อไหร่ที่เราเปลี่ยนบุคคลิกโดยระบบของพรรคการเมืองนั้น พรรคการเมืองจึงกลายเป็นเพียงเทคนิคการเมืองที่สร้างอำนาจของสังคมนายการ...”

ไปหมด อันนี้ผมเห็นด้วยกับอาจารย์เสน่ห์ คราวนี้ผมขอกลับมาตราชาประชาสมาสัยอีก เพราะอาจารย์เสน่ห์พูดถึงพรรคการเมือง พูดถึงการเลือกตั้ง ผมก็มีความรู้สึกคล้ายๆ อาจารย์เสน่ห์อีกว่าจะต้องมีการเลือกตั้งมาจากประชาชนเหมือนกัน ผมมีความรู้สึกซึ่งอาจจะเป็นการย้อนกลับไปดูประวัติความเป็นมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475 ผมมีความเชื่อซึ่งขอเรียนตรงไปตรงมาว่าผมชอบโครงสร้างรัฐธรรมนูญปี 2475 เว้นแต่ในเรื่องหวาดระแวงพระราชวงศ์เท่านั้น ผมว่าไม่เลวนัก อย่างเช่นสภานิติบัญญัติมีผู้แทนสองประเภท แล้วมีการเลือกตั้ง ส.ส. ประเภทหนึ่ง ผมจำได้ว่าการเลือกตั้งครั้งแรก รู้สึกว่าจะเป็นการเลือกตั้งทางอ้อม ผมอยากจะให้มีการเลือกตั้งทางอ้อม แล้วก็ให้มีราชประชาสมาสัยของอาจารย์ฉีกฤทธิเข้ามาเป็น ส.ส. ประเภทสอง แล้วก็ขอถวายพระราชอำนาจโดยเด็ดขาดให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้ง ส.ส. ประเภทสอง เป็นที่น่าเสียดายเมื่อปี 2475 น่าจะทำอย่างนั้น น่าเสียดายมากที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวควรจะได้ทรงได้เป็นผู้แต่งตั้ง ส.ส. ประเภทสอง แต่

ก็เป็นไปไม่ได้ เพราะความหวาดระแวงกัน แล้วก็แตกแยกกันไปเสียหมด ผมคิดว่าถ้าเผื่อจะกลับมาในรูปแบบที่คล้ายๆ กับโครงสร้างของรัฐธรรมนูญ 2475 มี ส.ส. สองประเภท ประเภทหนึ่งเลือกตั้ง แต่ขอให้เลือกตั้งทางอ้อม อาจจะเลือกตั้งจากระดับตำบล ขึ้นมาจังหวัด จังหวัดเลือกส่งขึ้นมา แล้วจะได้ตัดเรื่องพรรคการเมืองไป เรื่องของการหาเสียงจนเกิดเหตุออกไปเสียอย่างหนึ่ง แล้วขอถวายพระราชอำนาจเป็นราชประชาสมาสัย ทรงแต่งตั้ง ส.ส. ประเภทสองเสียครึ่งสภา จะใช้ระยะเวลาสักเท่าไร ก็ว่ากันไป แล้วจึงจะมีการเลือกตั้งโดยตรง และทั้งหมดสภาเป็นชั้นๆ ไป ผมมองอย่างนี้ท่านอาจารย์เสน่ห์จะมีอะไรอีกไหมครับ

เสน่ห์ ไม่มีแล้วครับ

เกษม นั้นผมก็ขอขอบพระคุณท่านอาจารย์ ผมกับอาจารย์เสน่ห์มารบกวนอาจารย์ เกือบจะสองชั่วโมงอยู่แล้ว พวกผมก็คงจะได้ความคิดไปมากทีเดียวครับ กระผมขอขอบพระคุณครับ